

Holland

Holland, regionaal-historisch tijdschrift

Holland is een tweemaandelijks uitgave van de Historische Vereniging Holland, die voorts de reeks *Hollandse Studiën* uitgeeft. *Holland* en de *Hollandse Studiën* worden kosteloos aan de leden toegezonden.

Redactie

J. Fox, Th. M. Koorwinder-Wijntjes, M. L. J. C. Noordam-Croes, E. N. Palmboom,
J. H. Rombach, T. N. Schelhaas, F. W. J. Scholten, H. Schoorl, C. H. Slechte, B. C. Sliggers,
H. Suurmond-van Leeuwen.

Vaste medewerkers

M. S. Polak (bronnen), R. Rentenaar (bibliografie), H. Sarfatij (archeologie),
W. M. van der Mast (musea).

Kopij (getypt) voor *Holland* alsmede te bespreken publikaties te zenden aan de redactiesecretaris van *Holland*, mevr. H. Suurmond-van Leeuwen, Plantsoen 75, 2311 KK Leiden, telefoon (071) 123766.

Kopij (getypt) voor de *Hollandse Studiën* te zenden aan de redactie-secretaris van de *Hollandse Studiën*, drs. F. W. J. Scholten, Algemeen Rijksarchief, Bleijenburg 7, 2511 VC 's-Gravenhage, telefoon (070) 647800.

Opgave van publikaties op het gebied van de geschiedenis van Holland, die door hun wijze van uitgave gemakkelijk aan de aandacht ontsnappen, gaarne aan de vaste medewerker voor de bibliografie, drs. R. Rentenaar, Bureau Naamkunde en Nederzettingsgeschiedenis, Keizersgracht 569-571, 1017 DR Amsterdam-C., telefoon (020) 234698.

Opgave van mededelingen bestemd voor de rubriek Actualiteiten, gaarne aan mr. J. H. Rombach, Gemeentearchief, Oudegracht 247, 1811 CG Alkmaar, telefoon (072) 119349.

Historische Vereniging Holland

De Historische Vereniging Holland stelt zich ten doel de belangstelling voor en de beoefening van de geschiedenis van Noord- en Zuid-Holland in het bijzonder in haar regionale en lokale aspecten te bevorderen.

Secretariaat: Mevr. M. B. Lohman-de Roever, p/a Gemeentelijke Archiefdienst, Amsteldijk 67, 1074 HZ Amsterdam, telefoon (020) 76 31 31.

Ledenadministratie: I. Kuypers, Kamperfoelielaan 15, 3233 CG Oostvoorne, telefoon (01885) 3189.

Contributie: f 40,— per jaar voor gewone leden (personen), f 45,— per jaar voor buitengewone leden (instellingen), na ontvangst van een acceptgirokaart te storten op postgirorekening nr. 339121 ten name van de Historische Vereniging Holland te Oostvoorne. Zij die in de loop van een kalenderjaar lid worden, ontvangen kosteloos de in dat jaar reeds verschenen nummers van *Holland*, evenwel niet de reeds verschenen delen van de *Hollandse Studiën*.

Losse nummers: f 5,—, dubbele nummers f 10,—, vermeerderd met f 2,50 administratiekosten voor een enkel nummer, f 5,— voor meerdere nummers of voor een dubbel nummer. Losse nummers kunnen worden besteld door overmaking van het verschuldigde bedrag op postgirorekening nr. 3593767 ten name van de penningmeester van de Historische Vereniging Holland, afd. verkoop publikaties te 's-Gravenhage, onder vermelding van het gewenste.

Apparaat: nummers van het Apparaat kunnen op dezelfde wijze besteld worden als losse nummers van *Holland*. Gegevens over het Apparaat zijn te vinden in de catalogus, die ieder jaar aan de leden wordt toegestuurd.

Verenigingsnieuws

Aan de Algemeen Rijksarchivaris

Amsterdam, 21 augustus 1979.

Zeer Geachte Heer,

Met verwondering hebben wij kennis genomen van de beperking van de dienstverlening door de Rijksarchiefdienst, ingaande 7 mei j.l. De Historische Vereniging 'Holland', die zich ten doel stelt de belangstelling voor en de beoefening van de geschiedenis van Noord- en Zuid-Holland, in het bijzonder in haar regionale en lokale aspecten te bevorderen en meer dan 1700 historisch geïnteresseerde leden telt, meent, ter verdediging van de belangen van haar leden, tegen deze beperking te moeten protesteren.

In onze opvatting is de belangrijkste taak van een archiefdienst de dienstverlening aan het publiek. Dit houdt ons inziens in dat de archiefdiensten in ieder geval op alle werkdagen geopend zijn en dat niet te uitvoerige schriftelijke verzoeken om inlichtingen beantwoord worden.

Door het niet meer beantwoorden van schriftelijke verzoeken om inlichtingen ten behoeve van genealogisch onderzoek, laadt de Rijksarchiefdienst de verdenking op zich een bepaalde groep historische onderzoekers discriminerend te behandelen. Wij vragen ons af of de Rijksarchiefdienst zich heeft gerealiseerd, dat niet alleen genealogen (die kennelijk als tweederangsonderzoekers beschouwd worden) maar ook andere onderzoekers genealogische gegevens nodig hebben voor hun onderzoek. Ook deze worden door de genomen maatregelen bij het doen van historisch onderzoek ernstig gedupeerd. Het is niet mogelijk om voor iedere kleine genealogische inlichting een verre reis te maken. Ook de kwaliteit van het historisch onderzoek zal, door het moeilijker bereikbaar zijn van deze gegevens, achteruit kunnen gaan.

Het bestuur van de Historische Vereniging 'Holland' doet een dringend beroep op U opnieuw te bezien of het niet mogelijk is anderszins (met name door het beperken van andere taken, zoals het wetenschappelijk onderzoek door de medewerkers, tentoonstellingen en educatief werk) de achterstanden en het tekort aan personeel op te vangen, waardoor de dienstverlening aan het publiek op het niveau van voor 7 mei gehandhaafd kan blijven. Wij hebben begrip voor de problemen, waarmee de Rijksarchiefdienst kampt, maar menen dat de thans genomen maatregelen regelrecht indruisen tegen het tot nu toe gevoerde beleid om zoveel mogelijk mensen van de archieven gebruik te laten maken.

Wij hebben ons over deze zaak ook gewend tot de Staatssecretaris van C.R.M. en er bij hem o.a. op aangedrongen, meer personeel beschikbaar te stellen ten behoeve van de Rijksarchiefdienst. Het afschrift van onze brief aan de Staatssecretaris gaat als bijlage hierbij.

Hoogachtend,

drs. H. Bordewijk,
voorzitter.

M. B. Lohmann-de Roever,
secretaris.

Bijlagen: Brief aan de Staatssecretaris van C.R.M.

Aan de Staatssecretaris van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk

Amsterdam, 21 augustus 1979.

Excellentie,

Met verwondering heeft de Historische Vereniging 'Holland' kennis genomen van de beperking van de dienstverlening door de Rijksarchiefdienst, ingaande 7 mei j.l. De vereniging, die zich ten doel stelt de belangstelling voor en de beoefening van de geschiedenis van Noord- en Zuid-Holland, in het bijzonder in haar regionale en lokale aspecten te bevorderen en welke meer dan 1700 historisch geïnteresseerde leden telt, meent, ter verdediging van de belangen van haar leden, tegen deze beperking te moeten protesteren. Vele van onze leden zijn daadwerkelijk bezig met historisch onderzoek en zijn frequente bezoekers/correspondenten van de Rijksarchiefdienst. De Vereniging heeft de laatste jaren door het geven van cursussen getracht het gebruik van archieven bij het historisch onderzoek te bevorderen. Op dit gebied is de Rijksarchiefdienst zelf ook actief. Daarnaast was het beleid van de Rijksarchiefdienst erop gericht zoveel mogelijk mensen van de archieven gebruik te laten maken.

Uit de bij de aankondiging gevoegde nota van de Rijksarchiefdienst, waarin de achtergronden van dit besluit uitvoerig uiteengezet worden, blijkt, dat de reden van de beperking van de dienstverlening onder meer gezocht moet worden in het personeelstekort en in de grote achterstand, die de dienst heeft. Het bestuur van de vereniging voelt zich door deze plotselinge en eenzijdige maatregelen overvallen en kan deze moeilijk inpassen in het tot nu toe gevoerde beleid. Wij menen dat de openbaarheid der archieven (het recht van de burger om van archiefstukken kennis te nemen) hierdoor ernstig wordt beknot. Wij hopen niet dat deze maatregel het begin is van verdere bezuinigingen in de culturele sector (musea, monumenten, archieven). De maatregel ten aanzien van de genealogische correspondentie ervaren wij als discriminerend ten opzichte van één bepaalde groep historische onderzoekers. Onze leden, hoewel zij zich niet primair bewegen op het terrein der genealogie, hebben bij ieder onderzoek wel genealogische gegevens nodig. Zij kunnen niet voor iedere inlichting van eenvoudige aard een verre reis maken. De kwaliteit van hun onderzoek zal door het moeilijker bereikbaar zijn van deze gegevens achteruit kunnen gaan. Wij verzoeken U derhalve dringend:

1. meer personeel beschikbaar te stellen, waardoor een betere dienstverlening verwezenlijkt zou kunnen worden.
2. de sluiting van de studiezalen op maandag ongedaan te maken.
3. de Rijksarchiefdienst op te dragen de discriminerende maatregelen ten aanzien van één groep historische onderzoekers (de genealogen) in te trekken.

Mocht het niet mogelijk zijn de Rijksarchiefdienst op korte termijn dusdanig te bemannen, dat alle taken uitgevoerd kunnen worden, dan dringen wij er bij U op aan in overleg te treden met de Rijksarchiefdienst, om te bezien of niet andere taken dan de belangrijkste taak (de dienstverlening aan het publiek) beperkt kunnen worden. In dit kader mogen wij U verwijzen naar de hierbij als bijlage gevoegde brief aan de Algemeen Rijksarchivaris.

Hoogachtend,

drs. H. Bordewijk,
voorzitter.

M. B. Lohmann-de Roever,
secretaris.

Bijlagen: brief aan de Algemeen Rijksarchivaris.
Afschrift: Vaste Kamercommissie voor C.R.M.

Op deze brieven ontving het bestuur de volgende antwoorden:

Aan het bestuur van de Historische Vereniging Holland

's-Gravenhage, 30 augustus 1979

Onderwerp Bepierking dienstverlening R.A.D.

Zeer geacht bestuur,

In antwoord op uw schrijven moet ik erop wijzen, dat de rijksarchiefdienst al sinds jaren de eerste opdracht van de Archiefwet, die vastgelegd is in artikel 2, namelijk de plicht om de voor blijvende bewaring in aanmerking komende archieven 'in goede en geordende staat' te bewaren, niet kan uitvoeren. Het is duidelijk dat deze toestand niet alleen een gevaar vormt voor het functioneren van de rechtsstaat, maar ook bij voortdurende de uitvoering bedreigt van de openbaarheidsvoorschriften. De noodsituatie is beschreven in het advies 15 van de Archiefraad van 9 juni 1970.

Hierbij komt, dat het openbaar archiefwezen staat voor een sterke groei van de publieke vraag. Als voorbeeld kan dienen het Algemeen Rijksarchief. In jaarverslagen van de rijksarchiefdienst over 1972 en 1974 werd in grafieken (pp. 34, 12) gewezen op een ontwikkeling, die ertoe zou leiden, dat het bordje 'studiezaal vol' regelmatig op de buitendeur zou hangen. Ondanks een belangrijke uitbreiding van de studiezaalruimte in 1975 (jaarverslag 1975 p. 27), steeg bij het Algemeen Rijksarchief het aantal dagen, waarop bezoekers, - vaak mensen, die van ver kwamen -, door het bordje 'studiezaal vol' afgewezen werden, van 30 in 1976, 38 in 1977, 53 in 1978 tot 64 in het tijdvak 1 januari tot en met 31 juli 1979. Terwijl genealogen door het zelfbedieningssysteem ongehinderd en vlot konden voortwerken, zagen anderen, onder wie buitenlanders en hoogleraren zich, soms na een lange reis, geweerd van de grote studiezaal.

De situatie dwong tot het stellen van prioriteiten. Het voor enige weken verschenen jaarverslag 1978 van de rijksarchiefdienst geeft het jongste overzicht van de aanpak. Overeenkomstig het advies 15 heeft het toegankelijk maken van de archieven, de inventarisatie, het opstellen van overzichten en het maken van indices de voorrang gekregen. Dit beleid stimuleert bezoekers als projectonderzoekers, streekhistorici, stadsgeschiedkundigen en genealogen tot zelfwerkzaamheid. Hiertoe dienen ook zowel het in copieevorm beschikbaar stellen van veel gevraagd archiefmateriaal, als de cursussen oud-schrift en archiefonderzoek, die jaar in jaar uit tezamen met andere archiefdiensten in het land worden georganiseerd.

Aan een betere opvang van de genealogische vraag is en wordt hard gewerkt: een overzicht van de maatregelen vindt u in mijn brief van 19 juli j.l. aan het bestuur van de Vereniging van Archivarissen in Nederland, waarvan een copie bij dit schrijven wordt gevoegd*. Met betrekking tot deze groep, waaruit het grootste aantal bezoekers van de rijksarchiefbewaarplassen afkomstig is, geldt hetgeen in het blad van de franse archivarissen 'La Gazette des Archives' 1979 II p. 93 werd geschreven: 'Avec plus de discipline et d'organisation dans le camp des généalogistes, en particulier grâce à l'action des sociétés qui en regroupent un grand nombre, et plus d'homogénéité dans les services rendus par le camp des archivistes, une meilleure harmonie des relations mutuelles est possible'.

---

* Deze brief is gepubliceerd in het *Nederlands Archiefblad* 83 (1979), afl. 3, p. 200-202.

Zowel voor universitaire als voor niet-universitaire onderzoekers gaat meer en meer gelden, dat men individueel of georganiseerd veel zelf zal moeten doen van hetgeen in het verleden nog door archiefambtenaren kon worden verricht.

Hoewel ik de verontrusting, die uit uw brief blijkt, begrijp en deel, meen ik, dat deze ontwikkeling ook voordelen heeft. De drempels worden verlaagd, de maatschappelijke variatie onder de bezoekers groeit, meer mensen kunnen worden geholpen en indoctrinatie wordt voorkomen.

Ik vertrouw dat voor dit beleid begrip en medewerking gevonden zal worden bij uw vereniging.

De Algemene Rijksarchivaris,
(Mr. A. E. M. Ribberink).

Aan de Historische Vereniging Holland

uw brief: 21 augustus 1979

onderwerp: Wijziging dienstuitvoering rijksarchiefdienst.

Rijswijk, 27 sept. 1979

Hierbij bevestig ik de ontvangst van uw bovenaangehaalde brief inzake de wijziging van de dienstuitvoering bij de rijksarchiefdienst.

Zoals te voorzien was, hebben de door de rijksarchiefdienst getroffen maatregelen tot enkele reacties geleid. Ik ben voornemens om deze reacties tegelijkertijd in behandeling te nemen. Een nader commentaar zult u daarom te zijner tijd tegemoet kunnen zien.

Wel wil ik reeds nu met nadruk wijzen op het *tijdelijke* karakter van de ingevoerde wijziging van de dienstuitvoering.

Op korte termijn was het treffen van een aantal noodmaatregelen noodzakelijk om de bij de rijksarchiefdienst in het gedrang gekomen taken, waaronder die van de inventarisatie, beter dan voorheen het geval kon zijn, ter hand te nemen.

De Staatssecretaris van Cultuur,
Recreatie en Maatschappelijk Werk
G. C. Wallis de Vries
namens deze
het Hoofd van de Afdeling Archieven,
Mr. J. D. Chr. de Vries.

Historische Vereniging Holland

's-Gravenhage, 17 september 1979

Uw brief van 22 augustus 1979 is ter kennis gebracht van de leden van de vaste commissie voor cultuur recreatie en maatschappelijk werk.

De commissie heeft in haar vergadering van 5 september 1979 besloten aan haar leden over te laten aan de inhoud ervan de door hen gewenste aandacht te besteden.

De griffier van de commissie,
F. de Gou

Archeologische kroniek van Zuid-Holland over 1978

Herbert Sarfatij

Prehistorie

Bergschenhoek Tussen 20 april en 5 juli 1978 werd door het RMO (L. P. Louwe Kooijmans) te Bergschenhoek een onderzoek ingesteld naar een visserskamp uit het mesolithicum. Bij vergissing is het bericht van dit onderzoek reeds verschenen in de archeologische kroniek over 1977 (*Holland* 10 (1978) 297-299). In afb. 22 van dat bericht is bovendien een hinderlijke fout geslopen. De aangegeven noordpijl wijst in werkelijkheid naar het oosten; de goede stand van de noordpijl is een kwart slag gedraaid naar links boven.

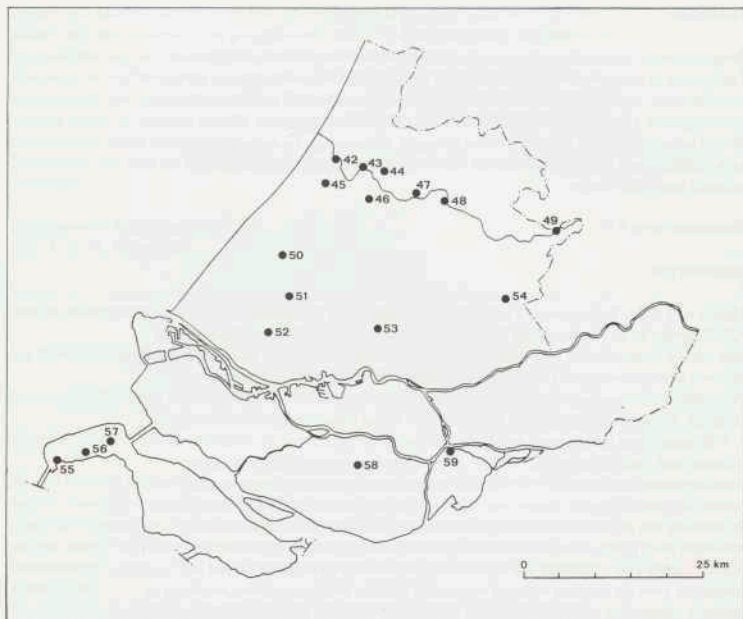
Wassenaar zie p. 337.

Romeinse tijd

Alphen a. d. Rijn: Julianastraat 1 (afb. 18) Op zondag 9 juli 1978 werd door P. C. Beunder en E. van der Most Romeins muurwerk aangetroffen aan de oostelijke zijde van de Julianastraat, tegenover de Nederlands-Hervormde kerk, in de bouwput voor een gezinsvervangend tehuis van de Stichting Woonvoorzieningen voor Verstandelijk Gehandicapten te Alphen aan de Rijn, aangesloten bij de Stichting Landelijk Samenwerkingsverband 'Philadelphia'. Door bemiddeling van de architect, ir. J. Brouwer, was het mogelijk een klein archeologisch onderzoek in te stellen, dat geduurd heeft van 10 tot en met 13 juli. Daarbij konden de overblijfselen van een ongeveer noord-zuid, parallel met de Rijn lopende muur over een lengte van ca. 7 m worden vrijgelegd, op een afstand van bijna 3,50 m van de voorgevels der huizen aan de oostkant van de Julianastraat. Het muurwerk, dat slechts tot een hoogte van maximaal twee lagen stenen bewaard was gebleven, bleek gefundeerd te zijn op in de grond geramde palen; het had een breedte van vrijwel 1 m en bestond uit een 'betonnen' kern die bekleed was met wigvormig bekapte blokken tufsteen, waarvan de buitenste afmetingen varieerden tussen 11 x 11 en 16 x 36 cm. Enkele recht afgewerkte stukken steen aan het zuidelijke uiteinde van het restant van de muur doen vermoeden dat deze niet verder naar het zuiden heeft doorgelopen. Aan de oostzijde, in de richting van de Rijn, moeten twee dwarsmuren hebben gelegen, maar daarvan zijn alleen de heipalen van de fundering gevonden. Het verloop van beide muren kon slechts over enkele meters worden gevolgd; ze moeten door de rivier zijn opgeruimd. In de middeleeuwen is over de Romeinse resten een houten oeverversterking aangelegd. De tegenwoordige kade ligt 40 m verder naar het oosten.

Tussen de eerste hierboven beschreven muur en de Julianastraat lag een meer dan 30 cm dikke laag van mortel en brokstukken van platte dakpannen of tegulae, die soms in drie lagen op elkaar gestapeld waren. Ook aan de rivierzijde van de muur zijn overblijfselen van een dergelijke zware vloer gezien; deze lijkt daar onderheid te zijn geweest, maar met veel minder palen dan het muurwerk. Vlak voor de Julianastraat brak de eerst vermelde vloer recht af, vermoedelijk vlak voor een reeds (lang geleden?) gesloopte muur. Hierop wezen enkele stukken tufsteen en een rij van palen die zich als grijze verkleuringen in het profiel aftekenden. Op deze plaats konden ook sporen worden waargenomen die ouder zijn dan de vloer, nl. een dikke laag met houtskool en verbrande huttelleem. De brandlaag hangt wellicht samen met de opstand der Bataven, maar bij gebrek aan vondsten kon ze niet gedateerd worden.

De betekenis van de muren moet, gezien de geringe omvang van de opgraving, onduidelijk blijven. Het is niet waarschijnlijk dat er een direct verband heeft bestaan met de in 1920 tijdens de bouw van de Nederlands-Hervormde kerk vernietigde funderingen en met de in later tijd daarnaast opgegraven overblijfselen van een groot stenen gebouw; vgl. J. E. Bogaers, *Nieuwsbulletin K.N.O.B.* 1959, 58, 84 en 98 v. Tot de weinige vondsten die tijdens het recente onderzoek zijn gedaan, behoren een

Atb. 17 Overzicht van vindplaatsen in Zuid-Holland in 1978. Voor de perioden (kolom 3) zie p. 241. Tek. ROB.

Alphen a. d. Rijn	48 (R, VM)	p. 313	Leiderdorp	44 (VM, LM)	p. 335
Bergschenhoek	53 (M)	p. 313	Mijnsheerenland	58 (R)	p. 316
Delft	51 (LM)	p. 323	Ouddorp	56 (NT)	p. 336
Dordrecht	59 (LM)	p. 323	Ouddorp-Preekhilpolder	55 (R)	p. 316
Goedereede	57 (LM)	p. 331	Rijswijk	50 (LM)	p. 336
Haastrecht	54 (LM)	p. 331	Schipluiden	52 (R, LM)	p. 316, 336
Koudekerk a. d. Rijn	47 (R, VM)	p. 331	Valkenburg	42 (R)	p. 316
Leiden	43 (R, LM)	p. 315, 335	Wassenaar	45 (B, IJ, LM)	p. 337
			Woerden	49 (R)	p. 319
			Zoeterwoude	46 (LM)	p. 337

bronzen as van Titus uit de jaren 77/78 met op de keerzijde een afbeelding van Spes of Fides (vgl. R.I.C. 786; determinering J. P. A. van der Vin, Koninklijk Penningkabinet, 's-Gravenhage) en een terra-sigillata-stempel van de Oostgallische pottenbakker Celsinus (coll. E. van der Most).

Instituut O.G.A., Nijmegen

J. E. Bogaers en J. K. Haalebos

Alphen a. d. Rijn: Julianastraat 2 Op hetzelfde terrein waarop de ROB in 1977 een kleine opgraving heeft verricht (*Holland* 10 (1978) 303), is door leden van de AWN afdeling Rijnstreek een vergelijkbare waarneming gedaan. Ook nu werden weer verschillende oeverbeschoeiingen langs de Rijn aangetroffen, die blijkens begeleidende vondsten uit de Romeinse tijd dateren. Opmerkelijk is dat het nu, in tegenstelling tot

Afb. 18 Alphen aan de Rijn. Het zuidelijke uiteinde van de stenen muur met enkele blokken tufsteen

en daaronder een rij heipalen. Opname vanuit het oosten. Foto J. K. Haalebos.

het vorige onderzoek, wel gelukte een tiental vroeg-middeleeuwse scherven (Badorf) stratigrafisch te verzamelen; zij bevonden zich in een grindlaag die met nog enige zand- en grindlagen de Romeinse stortlagen afdekte en zelf overdekt werd door een jongere kleilaag.

Bron: Van der Most 1979.

Koudekerk a. d. Rijn zie p. 331

Leiden: Cruquiuslaan Op verzoek van en met personele en financiële steun van de Archeologische Begeleidingscommissie Leiden is een klein onderzoek uitgevoerd juist ten noorden van de Cruquiuslaan waar een nieuwbouw wijk in uitvoering is. Aanleiding vormden schervenvondsten bij de voorbereidende werkzaamheden ten behoeve van de bouw. Bij het onderzoek zijn woonsporen uit de Romeinse tijd (1e-3e eeuw na Chr.) en de middeleeuwen (12e-14e eeuw) tevoorschijn gekomen. De vindplaats ligt in het estuariumgebied van de Rijn en is gesitueerd op een in voor-Romeinse tijd gevormde hoogte van zavelige afzettingen. De vaste grond bevindt zich gemiddeld op 0 NAP, overdekt door een 40 cm dikke laag geroerde grond, waarboven de bouwvoor. Geconstateerd kon worden dat de bewoning zich op het hoogste gedeelte bevonden heeft; naar het westen toe, waar het terrein lager werd, verminderden grondsporen en mobiele vondsten aanzienlijk, terwijl de ondergrond er veel kleiiger bleek te worden. Op het hoge gedeelte werden verschillende soorten van grondsporen aangetroffen: paalkuilen, afvalkuilen, greppels. Gezien de beperktheid van het onderzoek, was het niet mogelijk samenhangende configuraties vrij te graven; ook was het hierdoor niet steeds mogelijk de vrijkomende grondsporen aan de Romeinse c.q. middeleeuwse bewoningsfase toe te wijzen. Gezien de samenstelling van het mobiele vondstenmateriaal moet echter de bewoning in de Romeinse tijd vrij intensief zijn geweest.

De ligging van deze, vermoedelijk kleine nederzetting op de rivierafzettingen aan de

rechterzijde van de Rijn, op enige afstand van de huidige maar ook de Romeinse oever, past in het kader van een ganse reeks van dergelijke vindplaatsen vanaf Koudekerk tot aan Katwijk. Het belang van deze vindplaatsen ligt vooral in de gegevens die hieruit afgeleid kunnen worden ten aanzien van de door de Romeinen toegepaste politiek in het 'glacis', het voorterrein buiten de Romeinse rijksgrens langs de Rijn. Door de toename van het aantal vindplaatsen in de afgelopen jaren is wel komen vast te staan dat de oude theorie van het bewust vrijhouden van dit voorterrein van bewoning voor de 2e en 3e eeuw zeker niet opgaat. Na het verlaten van de nederzetting in de 3e eeuw is er pas weer sprake van bewoning in de middeleeuwen. Spaarzame vondsten van Pingsdorf, Paffrath en Andenne wijzen op een hernieuwde occupatie in de 12e eeuw. Vermoedelijk gaat het hierbij om een geïsoleerde ontginningsboerderij, die gesitueerd werd op het aantrekkelijk hoog gelegen terrein – tot vóór de huidige nieuwbouw was deze hoogte nog steeds goed waarneembaar in het veld. Gezien het wel zeer kleine aantal middeleeuwse vondsten aangetroffen in de opgraving, moet de kern van de nederzetting gezocht worden buiten het nu onderzochte terreingedeelte. Uitvoerenden vanwege de ROB: A. Buisman, H. Sarfatij. Het onderzoek kon worden uitgevoerd worden mede door steun van het Gemeentebestuur van Leiden (wethouder Mr. C. Waal van Ruimtelijke Ordening, Openbare Werken en Verkeer). Belangrijke medewerking verleenden mw. A. Ponsen, mw. H. Suurmond-van Leeuwen en ir. H. H. Vos. Geologische waarnemingen werden verricht door A. P. Pruijssers (Rijksgeologische Dienst). Zie ook Suurmond-van Leeuwen 1979, 15.

Mijnshereenland Bij het graven van singels in het kader van de aanleg van een nieuwe groenvoorziening langs de Binnenbedijkte Maas in een uitbreidingsplan ten zuidwesten van Mijnshereenland zijn veel vondsten uit de Romeinse tijd gedaan. De vondsten komen van een terrein waarvan sinds lang oppervlaktevondsten bekend zijn. In de singelwanden was op ca. 0,70 m diepte over geruime afstand een cultuurlaag te onderscheiden, duidende op een nederzetting van behoorlijke omvang. De vondsten werden gemeld door L. Preesman te Puttershoek.

Ouddorp (gem. Goedereede) Door Mr. E. G. Marriott te Rozenburg zijn op de zuidoostelijke punt van de Preekhilpolder buiten de kust enige sterk verspoelde Romeinse scherven gevonden.

Schipluiden Op een bouwterrein nabij de Brugstraat zijn door E. J. Bult te Den Haag en J. Moerman te Den Hoorn op 40 tot 80 cm onder het maaiveld sporen van bewoning uit de Romeinse tijd gevonden. Het betreft een inheemse drie-schepige boerderij die gesitueerd was op een zavelige oeverafzetting ten westen van de Gaag. Het schervenmateriaal wijst op bewoning van de 1e tot 3e eeuw na Chr. Door bijstand van de Afdeling Oudheidkundig Onderzoek van de Dienst Gemeentewerken Rotterdam konden de grondsporen vastgelegd worden.

Valkenburg a. d. Rijn (afb. 19) De in het voorjaar voor de gemeente van kracht geworden lijst van beschermde archeologische monumenten noopte de heer G. Westgeest tot een aanvraag voor ontheffing ex art. 14 van de Monumentenwet, voor een perceel aan de oostzijde van de Korte Kommandeurstraat. De hier geplande funderingen voor nieuwbouw – passend in de gemeentelijke plannen voor renovatie van het dorpscentrum – zouden een deel van het lagenpakket der opeenvolgende castella verstoren.

In het ambtelijk overleg ter zake, werd besloten het ministerie van CRM te adviseren de gevraagde ontheffing te verlenen, mits voorafgaand oudheidkundig bodem-

Afb. 19 · Valkenburg a. d. Rijn.
IJzeren slagersmes. Restauratie
P. S. A. Kikkert, IPP; foto
F. Gijbels, IPP.

onderzoek werd toegestaan. De heer Westgeest stemde hiermee gaarne in. De ter plekke voorgenomen werkput – het westelijk gedeelte van werkput IX uit het onderzoek van prof. dr. A. E. van Giffen in 1948 deels overlappend – bleek dermate nauwkeurig te kunnen worden uitgemeten t.o.v. de destijds opgetekende castellum-plattegronden, dat met redelijke zekerheid kon worden voorspeld welke sporen van welke gebouwen in de opeenvolgende castella door dit onderzoek aanvullend zouden worden aangesneden. De geplande, ter diepte van het oudste castellum 4,25 x 9 m grote, opgravingswerkput bleek zich te zullen bevinden in een ruimte tussen telkens twee barakken in de verschillende fasen. Het aanvullend optekenen van gebouwsporen zou derhalve niet mogelijk zijn.

Uiteraard zou de stratigrafie van het lagenpakket in de verschillende 'kazernestraatjes' interessante gegevens kunnen opleveren en zouden vondsten verzameld kunnen worden. Enige periodisering zou echter niet met de stratigrafie der gebouwen vergeleken kunnen worden. Gelet ook op de in het onderzoek te investeren middelen was derhalve slechts een onbevredigend resultaat te verwachten.

Op grond hiervan werd besloten de door de heer Westgeest geboden gelegenheid tot het doen van onderzoek niet aan te grijpen, zodat door de Rijkscommissie voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek aan CRM geadviseerd kon worden de gevraagde ontheffing te verlenen.

De merkwaardige situatie doet zich nu voor dat onderzoek wél zinvol was geweest als een aanvraag voor ontheffing als boven, een *groter* areaal had bestreken, omdat dan gebouwsporen in samenhang konden worden onderzocht. Bij *ongelijktijdige* aanvragen voor ontheffing ex art. 14 van de Monumentenwet van aaneensluitende percelen, gaat voor elk afzonderlijk perceel de kleinschaligheid zegewieren ten nadele van de beschermde ondergrond. De monumentenzorg blijkt niet uitvoerbaar: de 'plakjes' glippen uit de vingers, en na enige tijd blijkt de 'monumentele koek' te zijn verdwenen. Wél is in verslagjaar onderzoek ondernomen aan de zuidzijde van de Lange Kommandeurstraat, als vervolg op het onderzoek in 1975 (*Holland 9 (1977) 253-257*). De mogelijkheid hiertoe werd geboden doordat sindsdien de bebouwing aan de zuidzijde van de Lange Kommandeurstraat tot aan de Hoofdstraat was gesloopt. Eerlang zal het terrein opnieuw worden bebouwd.

In plezierig overleg met het gemeentebestuur van Valkenburg werd, met een ruime subsidie van het Provinciaal Bestuur van Zuid-Holland, van 4 september tot 13 oktober de Romeinse grachtengordel verder onderzocht.

Met een drietal sleuven – één evenwijdig aan de zuidmuur van castellum 6 en 32 m lang, en twee kortere sleuven loodrecht erop – werd het areaal bestreken, waarin aan de zuidoost-hoek der opeenvolgende castella de 'grachten' worden verondersteld met

Afh. 20 Woerden. Overzichtsfoto van het in de Romeinse bedding van de Rijn, op het terrein van het voor-

malige St.-Jozefspensionaat aangetroffen schip. Opname vanuit het noordwesten. Foto P. Bersch.

de lay-out der castella mee te buigen. Op essentiële punten blijkt deze veronderstelling onjuist (na het onderzoek in 1975 te verwachten, maar niet te voorspellen): (1) de buitenste (?) pre-Flavische gracht van 1975 is niet te vervolgen naar de Rijn-gekeerde voorzijde van het castellum; (2) de laat- of post-Romeinse gracht van 1975 was niet naar het oosten te vervolgen; (3) een lagenpakket met 2e-eeuwse vondsten doorsnijdend, bleek op de (Rijn)oever een paalzetting te zijn ingeslagen: twee rijen (fasen?, afstand ca. 3 m) enkelvoudig gestelde palen, zoals we die ook kennen uit bv. Zwammerdam en Woerden. Mogelijk is een derde, meer oostelijk getraceerde paalzetting, post-Romeins. Dergelijke voor de hand liggende oeverversterkingen waren in Valkenburg ondanks 37 jaar onderzoek nog niet vastgesteld; de reconstructie der castella aan de Rijnzijde dient voortaan hiermee rekening te houden, althans wat de latere bouwfasen daarvan betreft.

Het vondstmateriaal vertoonde het gebruikelijke spectrum. In de categorie 'metaal' trokken de aandacht een fragmentje van een lorica segmentata (harnas) uit een waterput, een bronzen munt (as van Caligula, RIC 30), en voorts een ijzeren slagmes, lengte 40,4 cm, met een 23 cm lange snede; het ambachtelijk artefact is vervaardigd door angel (heft) en lemmet aaneen te smeden. Het houten handvat is verloren gegaan. Het 'ophanggaatje' is herkenbaar gebleven (Romeins?). Evenmin als in 1975 werden in 1978 de binnenste grachten der pre-Flavische castella aangetroffen. Dit blijft voorbehouden aan een onderzoek in het tracé van de Lange Kommandeurstraat en van de percelen ten noorden daarvan.

De technische leiding van het onderzoek, de 16e campagne in de dorpsterp van Valkenburg sedert 1941, was in handen van H. C. van Ramshorst, terwijl de wetenschappelijke leiding berustte bij J. A. Waasdorp en ondergetekende.

IPP, Amsterdam

M. D. de Weerd

Afb. 21 Woerden. Mastblok met
sluitbalk van het schip. Foto
P. Bersch.

Woerden (afb. 20-23) In de winter van 1977-1978 is het St-Jozefspensioaat, dat gelegen was op een terrein dat begrensd wordt door de Groenendaal, de Havenstraat en Meulmansweg, geheel gesloopt. Hierdoor kwam een stuk grond ter grootte van ongeveer 50 x 60 m beschikbaar voor archeologisch onderzoek. Het was te verwachten dat de rivier de Linschoten in de Romeinse tijd in de omgeving van het pensioaat is uitgelopen in de Oude Rijn. Waarnemingen die gedaan zijn in 1954 bij de aanleg van funderingspijlers voor de voormalige kapel van het St.-Jozefspensioaat, en in 1976-1977 tijdens een proefopgraving, in een naburige tuin verricht door leden van de Stichts-Hollandse Historische Vereniging, hadden bovendien duidelijk gemaakt dat hier aanzienlijke hoeveelheden zand en klei zijn afgezet en dat er op grote diepte Romeinse scherven voorkomen. Dit aardewerk dateert over het algemeen uit de 2de en 3de eeuw, dus uit wat latere tijd dan de vondsten die in de afgelopen jaren zijn gedaan tijdens opgravingen aan de Kruittorenweg.

Dank zij de welwillende medewerking van Pan Eurohome b.v. en de gemeente Woerden was het mogelijk op 30 januari 1978 te beginnen met een onderzoek, dat – met een onderbreking wegens vorst – geduurd heeft tot en met 20 april 1978. Spoedig bleek dat alleen in de zuidelijke hoek van het terrein, tegen de Groenendaal en het 18de-eeuwse Arsenaal, sporen uit de Romeinse tijd aanwezig waren. Hier werden oeverversterkingen aangetroffen langs de dichtgeslibde bedding van een rivier, die van oost naar west heeft gestroomd, naar het zich laat aanzien de Rijn. Deze heeft ca. 80 m ten zuiden van de in 1961 gedempte bedding gestroomd. De noordelijke oever van de rivier in de Romeinse tijd kon niet worden vastgesteld, evenmin als de zuidelijke oever uit de (vroeg) middeleeuwen. Waarschijnlijk heeft de Rijn zich voor de eerste omvangrijke bewoning in de na-Romeinse tijd al zo ver in noordelijke richting

Alb. 22 Woerden, Omgevallen palen van oeverversterkingen langs de zuidzijde van de Romeinse bedding van de Rijn op het terrein van het voormalige St.-Jozef-pensionaat. Foto A. Koster.

verplaatst dat zijn loop in de middeleeuwen niet sterk is afgeweken van die in onze tijd.

In de Romeinse oeverversterkingen kunnen drie fasen worden onderscheiden. De oudste kade is aangelegd met behulp van zware gekloofde boomstammen. Vervolgens zijn er twee andere gebouwd van ronde, aangepunte palen met een doorsnede van 10-20 cm. Deze laatste zijn op verscheidene plaatsen door de rivier ondermijnd en daardoor scheef gezakt. Een groot gedeelte van de jongste schoeiing is zelfs geheel omgevallen en gedeeltelijk weggeslagen. De overgebleven palen lagen horizontaal met de punt landwaarts gericht.

Loodrecht op de richting van de kaden stonden enkele rijen van wijd uit elkaar geplaatste palen; deze hebben vermoedelijk deel uitgemaakt van lange steigers. Op één plaats waren ook bijbehorende planken bewaard gebleven. In het profiel was goed te zien dat dit plankier voorover in de rivier is gevallen. Wegens het snel toestromende water kon de onderkant van de lagen uit de Romeinse tijd vrijwel nergens bereikt worden.

De geborgen vondsten dateren uit de tijd van ca. 80 tot na het midden van de 3de eeuw. De eerste kade lijkt aangelegd te zijn omstreeks 80 of wellicht wat later. Het is echter merkwaardig dat uit de vulling achter de palen van deze kade niet alleen een aantal betrekkelijk vroege scherven (o.a. van terra sigillata met de stempels OF.APRI en BILLICVR) maar, op een diepte van 2,50 m - N.A.P., ook een stuk tufsteen te voorschijn is gekomen. Dit doet twifelen aan een vroege datering van de kade, maar misschien mag men aannemen dat sommige gebouwen in het castellum te Woerden reeds in de 1ste eeuw uit steen waren opgetrokken.

Op maandag 13 maart werd op ca. 1,25 m - N.A.P. in de werkputten IX en X (vlak langs het Arsenaal) een plank met spijkers aangetroffen, die in de loop van de volgende dagen deel bleek uit te maken van een schip. Dit was schuin weggezonden tegen de ter plaatse zeer zandige oever, onder een hoek van 35°. Daarover is een dik pakket klei

afgezet en na enige tijd zijn hierin de palen van de jongste kade geramd. Ook deze hebben geen stand gehouden en zijn grotendeels scheef gezakt of geheel omgeklapt. Enkele palen waren geslagen tot op de bodem van het schip, een of twee andere dwars door het boord.

Het in de omgeving van de boot gevonden aardewerk is in het algemeen betrekkelijk laat. Onder de bodem zijn in de oever o.a. scherven aangetroffen van met reliëf versierde terra sigillata uit Trier, van borden Dragendorff 32 en Ludowici Sa (een jongere variant van Drag. 31), van ruwwandige kommen Stuart 211 en van wrijfschalen met verticale rand. Het is dus niet aannemelijk dat het schip is gezonken voor het laatste kwart van de 2de eeuw. Het kan echter veel eerder gebouwd zijn. Houten schepen kunnen langer dan een mensenleven meegaan en het Woerdense vaartuis is op tal van plaatsen grondig gerepareerd.

Van de boot kon een stuk ter lengte van bijna 10 m worden opgegraven, voldoende om een en ander in verband te kunnen brengen met de grote schepen uit Zwammerdam (zie De Weerd 1977).

De afstand tussen de mastbank en de uiterste punt van de voorsteven heeft ongeveer 7 m bedragen; daaruit mag men naar analogie van de Zwammerdamse schepen afleiden dat de boot ca. 24 m lang is geweest. Het niet opgegraven gedeelte ligt buiten het bouwterrein, onder het marktplein voor het Arsenaal. De breedte was 3 m bij de mastbank en 2,40 m bij het begin van de punt. De onregelmatig brede planken van de bodem werden bijeengehouden door paren van L-vormige spanten. Van de zijden was alleen het hoogst gelegen, rechter boord goed bereikbaar. Dit bestond uit een in doorsnede L-vormige plank (kim) met een hoek van 90° op de overgang van de bodem naar de zijkant, en uit twee overmaats daarop geplaatste planken. In de bovenste hiervan bleken spijkers te zijn geslagen; dit wijst er waarschijnlijk op dat daarop nog een houten rand heeft gelegen. Aan de binnenzijde van het boord was op halve hoogte een plank (bewegering) tegen de spanten bevestigd. Op verscheidene plaatsen is geconstateerd dat daarover een bekleding is aangebracht van dun hout of wagenschot. Ook de mastvoet is nog aangetroffen. Deze bestond uit een extra brede spant met in het midden een rechthoekig blok, en was geheel uit één stuk hout gekapt. In het blok bevond zich een rechthoekig gat voor de mast, dat aan de achterzijde afgesloten kon worden door een balk, die door ijzeren beugels op zijn plaats werd gehouden. Onder en achter de mastbank was zorg gedragen voor een onderkomen voor de bemanning. Daar was een vierkante haard gemaakt en aan de voorzijde van de mastbank was een kastje getimmerd. Het ziet er naar uit dat men het geheel heeft kunnen overdekken; op 1,25 m achter de mastbank waren tegen de binnenzijde van de boorden twee blokken met zwaluwstaartvormige uitkepingen aangebracht, waarin kennelijk dwars over het schip een balk kon worden gelegd. Bij de haard en de mastvoet zijn enige vondsten gedaan die tot de scheepsinventaris behoren: enkele paren schoenen, een wrijfschaal en vier terra-nigra-achtige potten van in het gebied van de Beneden-Rijn min of meer uitzonderlijke vormen. De vloer was bedekt met een dikke laag plantaardig materiaal. Uit de pollenanalyse (H. Teunissen-van Oorschot, afdeling biogeologie van de Katholieke Universiteit te Nijmegen) en de bestudering van de zaden (J. P. Pals, I.P.P.) is gebleken dat deze laag voor het grootste gedeelte bestaat uit resten van de lading van het schip, een soort tarwe, mogelijk spelt. Verder zijn zaden aangetroffen van een aantal akker-onkruiden en van de kruidvlier (*Sambucus ebulus*). Van de onkruiden dient hier speciaal de straal scherm (*Orlaya grandiflora*) te worden vermeld, die op krijt of löss heeft gegroeid en dus waarschijnlijk afkomstig is uit een streek ten zuiden van de lijn Sittard-Gent; vgl. Knörzer 1971, 470. In de richting van de achtersteven kon verder slechts een klein stuk worden opgegraven. Daar was juist nog te zien dat over de spanten in het midden van het schip een houten vloer is gelegd.

De meest opmerkelijke aanvulling van onze kennis van de scheepsbouw in de

Afb. 23 Woerden. Negatieve vorm voor het versieren van het oor van een kan, met de afbeelding van de kop van een Silenus. Schaal 1 : 1.

Foto P. Bersch.

Romeinse tijd biedt de punt van het Woerdense vaartuig. Deze is uit één stuk hout gehakt en heeft op korte brede planken gerust, die tegen het uiteinde van de bodemplanken waren gelegd. De verbinding met de bodem is tot stand gebracht met behulp van dunne stukken wagenschot, die tegen de onderkant zijn gespijkerd. Deze constructie moet voldoende sterk zijn geweest doordat de onderzijden van de boorden (kimhouten) doorliepen tot in de punt. Aan de buitenkant werden de onderdelen van de punt bijeengehouden door een kruis van ijzeren banden en spijkers. Voorts was daar een versiering aangebracht in de vorm van enkele horizontale groeven vlak onder de uiterste punt van de voorsteven.

Tijdens de opgraving zijn tal van vondsten gedaan. [70 naamstempels van pottenbakkers behorend bij meer dan tweeduizend fragmenten van terra sigillata zijn gepubliceerd in *BKNOB* 77, 1978, 101-102. H.S.]

Van de met reliëf versierde terra sigillata komt een groot deel uit Midden-Gallia; hiertoe behoort o.a. een bijna volledig bewaard gebleven kom Drag. 37 van de pottenbakker Attianus. Verder lijkt het ontbreken van de vorm Drag. 29 er op te wijzen dat men niet voor het jaar 80 begonnen is met het dempen van het gedeelte van de Rijn waaruit de vondsten afkomstig zijn.

Van de overige ceramiek trekt vooral een aantal oranje scherven de aandacht die doen denken aan het Nijmeegs-Holdeurnse aardewerk, dat van buiten Nijmegen en naaste omgeving amper bekend is. Voor het grootste deel betreft het stukken van ruwwandige potten; een enkele maal is ook de fijne, gladwandige waar vertegenwoordigd. Nog zeldzamer zijn enkele scherven van donkerrood beschilderd en fijn gevamd aardewerk, dat naar het schijnt nog nergens anders in Nederland is aangetroffen en daarbuiten o.a. bekend is uit de Wetterau (Duitsland) en Vindonissa-Windisch (Zwitserland).

De merkwaardigste vondst van aardewerk is wel een holle matrijs voor het vervaardigen van de aanzet van het oor van een kan. Deze is afgevormd van de kop van een Silenus, zoals men kan aantreffen op bronzen vaatwerk; vgl. b.v. de koppen die door Suzanne Tassinari (1978, 104 v.) zijn afgebeeld. Waarschijnlijk is deze matrijs gebruikt voor het maken van aardewerk; vergelijk de overeenkomstige, soms wat grotere voorwerpen die in pottenbakkerijen zijn aangetroffen (Holwerda-Braat 1946, pl. XX, 2, 1 en XXI, 1, 2 en 2, 2; Czysz 1976, 28 v. en Taf. 4, 1 (Pflaffenhofen)). Anderzijds is het niet geheel onmogelijk dat het Woerdense stuk gebruikt is voor het maken van modellen van was die moesten dienen voor het gieten van bronzen oren;

tijdens de opgraving zijn fragmenten van twee smeltkroezen gevonden.

Tussen de jongste kaden is een bronzen kan te voorschijn gekomen. Deze is gedreven uit een plaat roodkoper. Het oor is tezamen met de tuit apart gegoten van geelkoper. Dit type kan is vervaardigd in de 2de en 3de eeuw. Vgl. Den Boesterd 1956, 70, nr. 257 vv.; Degen 1966, 260 vv. (uit een 4de-eeuws graf in Aventicum-Avenches); Tassinari 1975, suppl., 69, nr. 180 vv.; Boucher-Tassinari 1976, 151 v., nr. 193 (gevuld met munten uit het einde van de 3de eeuw).

Van de militaire uitrustingsstukken zijn vermeldenswaard een ijzeren zwaard met een houten gevest, fragmenten (o.a. de bronzen rand) van een wangbeschermer, die versierd is geweest met een bronzen dollijn, en een stuk van de leren overtrek van een schild (mededeling C. van Driel-Murray). Enige van de opvallend talrijke graffiti op aardewerk maken melding van een centuria (o.a. op de bodem van een lamp: VICTORI $\bar{S}$ > VETTI). Tot de vondsten behoren dakpanstempels van de Cohors XV (Voluntariorum) (steeds met holle letters!), van de Exercitus Germanicus Inferior en van detachementen daarvan, voorts een exemplaar van de Legio XX(X) (Holwerda-Braat 1946, pl. XXXII, 31) en een van de Legio VI Victrix. Het laatste stempel (L.VI.VIC.PF./AVL.BAS.F) is verder alleen aangetroffen in een graf tussen Aldekerk en Wachtendonk in Duitsland; vgl. CIL XIII/6 12159 en Geschwendt 1960, 264 en Taf. 57, 1, 1. De Legio VI Victrix had tussen 71 en ca. 100 haar standplaats in Novaesium-Neuss; in de eerste twee decennia van de 2de eeuw was ze gestationeerd in Vetera II-Xanten, vanwaar ze vervolgens naar Britannia (Eboracum-York) is verplaatst. Dakpanstempels van dit legioen waren in Nederland tot nu toe alleen met zekerheid bekend uit Nijmegen van het terrein van de legioensvestingen op de Hunerberg.

Instituut O.G.A., Nijmegen

J. E. Bogaers en J. K. Haalebos

[Bovenstaand bericht, vermeerderd met de op terra sigillata aangetroffen pottenbakkersstempels, verscheen eveneens in *BKNOB 77* (1978), 99-102. H.S.]

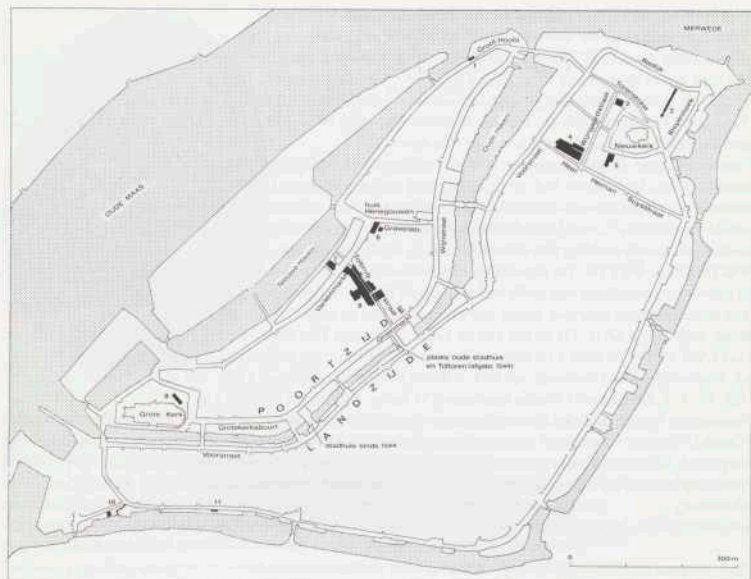
Middeleeuwen en later

Alphen a.d. Rijn zie p. 314

Delft De werkzaamheden van de Stichting Altena, die sedert 1969 opgravingen verricht op het terrein van het voormalige kasteel Altena, werden ook in 1978 voortgezet.

Dordrecht (afb. 24-29) De voortzetting van het stadskernonderzoek te Dordrecht vond gedurende het gehele jaar plaats. Opgravingen werden verricht op verschillende plaatsen in de binnenstad, te weten: (a) de voltooiing van het uitgebreide onderzoek aan de Heer Heiman Suisstraat/Wijngaardstraat, (b) een verkennend onderzoek naar de oudste sporen van bewoning op het Grotekerksplein, (c) een waarneming van de stadsmuur aan het begin van de Palingstraat, (d) een waarneming van de stadsmuur op het Slikveld, (e) een onderzoek naar het proces en de datering van de stadsuitbreiding tussen de Torenstraat en de Riedijk ter hoogte van de Pompstraat in de zg. Bleyenhoek.

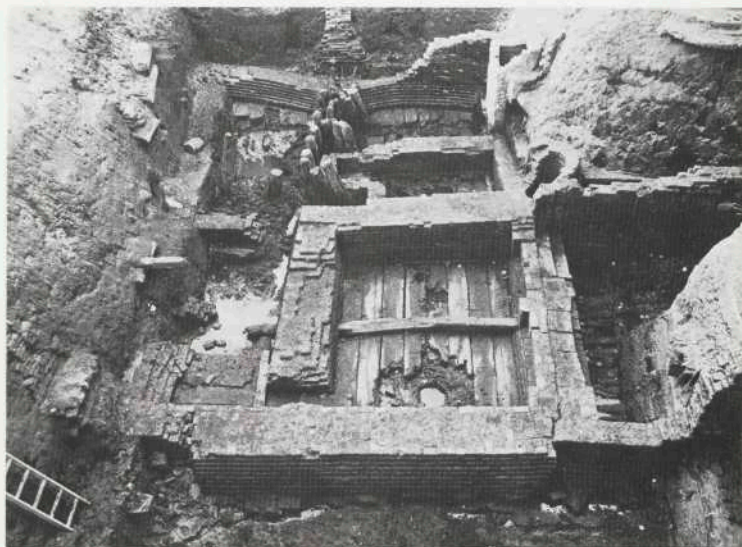
(a) Het onderzoek van 1977 en 1978 langs de Heer Heiman Suisstraat betekende een belangrijke uitbreiding van het reeds in 1975 aangevangen onderzoek in de richting van de Voorstraat (zie *Holland 8* (1976) 270-275; - 9 (1977) 258-264; - 10 (1978) 307-308). Met deze uitbreiding werd bereikt dat de gehele bewoningsgeschiedenis langs de Heer Heiman Suisstraat vanaf 40 m uit de Voorstraat tot aan de Wijngaardstraat, dat is over een afstand van 45 m, nagegaan kon worden. De bewoningsgeschiedenis strekte zich uit van de late 13e eeuw tot in de huidige tijd.

Afb. 24 Dordrecht. Opgravingsputten in de binnenstad 1968-1978. 1 Palingstraat: stadsmuur (14e-16e eeuw); 2 Torenstraat: eerste stadswallening in de vorm van een dijk (begin 14e eeuw); 3 Bleyenhoek: uitbreiding naar latere omwalling/bedijking (14e-15e eeuw); 4 Heer Heiman Suisstraat: stadsuitbreiding in het veengebied aan de Landzijde (eind 13e-16e eeuw); 5 Nieuwkerksplein: ontginning van het veen gevolgd door bebouwing (midden 14e eeuw); 6 Gravenstraat: eerste sleuf uit 1968, op grote schaal herhaald onder 8; 7 Varkenmarkt:

Watersteinstoren, alleenstaande toren ter bescherming van de Nieuwe Haven (eind 14e eeuw); 8 Tolbrugstraat: stadsuitbreidingen in een oud rivierbed door middel van zich steeds uitbreidende landhoofden (midden 13e-16e eeuw); 9 Grotekerksplein: sporen van de oudste nederzetting en eerste bouw-fase van de Grote Kerk (eind 12e-eind 13e eeuw); 10 Slikveld en 11 Boompjes: middeleeuwse stadsmuur en na-middeleeuwse stadsversterking (eind 13e-16e eeuw). Tek. ROB.

Hier, zoals elders in de Dordtse binnenstad, was de occupatie begonnen met het toegankelijk maken van de venige ondergrond. Ter plaatse van de Heer Heiman Suisstraat bleek deze veengrond, op een diepte van -4,80 m NAP, sterk kleiig te zijn. Aan het eind van de 13e eeuw vond hier een zware ophoging met klei (dikte ca. 3 m) plaats en werden greppels gegraven in een richting loodrecht op die van de (latere) straat. Deze ophoging vormde de verlenging van een of meer percelen aan de Voorstraat het achterland in. Gezien het voorkomen van de greppels, die als begrenzingen van deze vroege ophoging opgevat kunnen worden, moet de aanvankelijke diepte van het verlengde erf vanuit de Voorstraat aanvankelijk 46 m

Afb. 25 Dordrecht. Middeleeuwse bebouwing langs de Heer Heiman Suisstraat gezien vanuit het noorden. Kelder, beerput en paaltjes dateren uit de late 14e eeuw; de doorgezakte

muur en de beide muren uiterst rechts zijn van een tweeschepige bouw uit het eind van de 13e eeuw. Foto ROB.

hebben bedragen, waarna vrij spoedig een nieuwe uitleg plaats vond tot 55 m. De breedte van dit erf lijkt steeds constant te zijn gebleven: 13 m vanuit de huidige Heer Heiman Suisstraat. Op de eerste verlenging verscheen terzelfdertijd een twee-schepige baksteenbouw (steenform. 24 x 11/12 x 6 cm), die weer opgevat moet worden als een verlenging van de toenmalige bebouwing langs de Voorstraat. Aan het begin van de 14e eeuw werd een derde verlenging van het erf uitgevoerd, nu tot 77 m, maar de breedte bleef beperkt tot 8 m, dat is overeenkomstig de breedte van het zuidelijke deel van de genoemde tweeschepige baksteenbouw. Tenslotte moet het terrein in de 15e eeuw nogmaals uitgebreid zijn, zowel in de lengte als in de breedte, zodat het gebied zich totaal en langs de Wijngaardstraat uitstrekte.

Dit proces van ophogingen heeft consequenties gehad voor de bebouwing. Over de uitbreiding van de oude bebouwing langs de Voorstraat hebben wij reeds gesproken. Op het nieuw opgehoogde terrein verscheen eerst aan het eind van de 14e eeuw bebouwing. Deze bebouwing was echter van geheel andere aard dan de voorgaande en gericht op de Heer Heiman Suisstraat. Dit hield in dat het vanuit de Voorstraat opgehoogde gebied nu verkaveld werd in percelen loodrecht op de Heer Heiman Suisstraat. Ter plaatse van de oude tweeschepige bouw werd een zeer zwaar bakstenen gebouw opgetrokken, dat door zijn uitgestrektheid niet geheel onderzocht kon worden. Met name het westelijke deel bevindt zich onder de nog bestaande bebouwing. Het gevonden muurwerk laat buitenafmetingen zien van meer dan 10 m breed bij een

Afb. 26 Dordrecht. Geel geglazuurd kannetje met rode noppen; import uit het Weser-gebied; 16e eeuw. Beerputvondst. Foto ROB.

diepte van 12.5 m. Niet alleen werd het oudere gebouw door de nieuwbouw overdekt, maar de nieuwe voorgevel, nu aan de zuidzijde en langs de Heer Heiman Suisstraat, lag enige meters dichterbij de straat dan de evenwijdig hiermee verlopende zijgevel van de oude bouw en vormde aldus een begin van de laatmiddeleeuwse rooilijn langs deze straat. In deze gevel bevonden zich de twee ingangen van het gebouw. Ook dit gebouw was tweeschepig met een gecompliceerde driedelige opzet aan de westzijde en een veel eenvoudigere tweedelige opzet aan de oostzijde. Het westelijke gedeelte bestond uit een voorhuis met ingang en schouw, een tussenbouw en een torenaanleg in het achtergedeelte. Het oostelijke gedeelte was door een tussenmuur in twee nagenoeg gelijke ruimten verdeeld; ook hier bevond zich in het voorhuis een ingang. Het gebouw als geheel kende twee bouwfases, welke fasering in het westelijke deel het meest sprekend was. Voorhuis en torenbouw vormden hier de oorspronkelijke aanleg, de tussenbouw bestaande uit een grote overwelfde kelder een latere toevoeging. Het huis moet omstreeks 1400 gebouwd zijn, waarbij het westelijke achtergedeelte zo diep gefundeerd werd dat hier wel aan een torenachtige opbouw gedacht kan worden (4 x 5.5 m, fundering op - 1.50 m NAP), al waren er op het diepste niveau tevens aanwijzingen voor een gebruik als beerput. De vulling wees hierop maar ook een zich in het oostelijke gedeelte bevindende aangemetselde smalle beerput, die onderaan via een ingehakte doorgang in verbinding stond met het inwendige van de toren. Het is mogelijk dat de verbouwing van het pand, die spoedig na het ontstaan plaats vond, samenhang met het opgeven van de grote beerput onder in de toren. Bij de verbouwing werd in het westelijke voorhuis een dwarsmuur geplaatst en tussen deze en de toren een diepe overwelfde waterput gemetseld. De waterput werd evenwel reeds omstreeks 1425 als beerput in gebruik genomen. Twee vloerniveaus (resp. op + 0.40 m en + 0.60 m NAP) corresponderen met ontstaan en verbouwing van dit grote pand. Tal

van detail wijzigingen in de opbouw van het muurwerk wijzen op een langdurig bestaan van het huis; in dit stadium van het onderzoek is het echter nog onmogelijk de totale bestaansduur aan te geven.

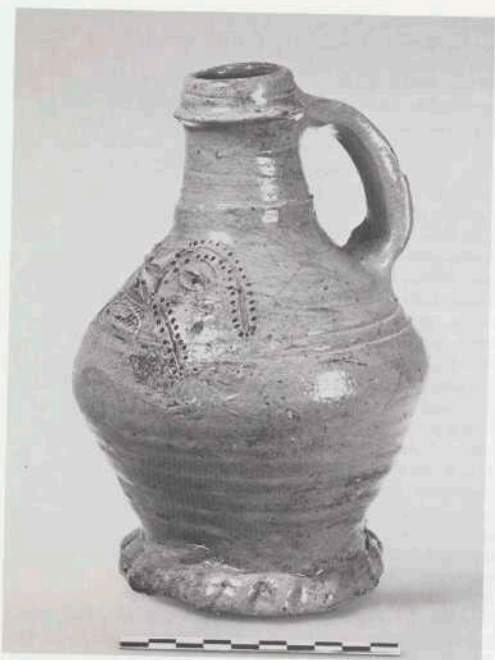
Onmiddellijk ten oosten van het pand sloot een smal houten bouwwerk aan dat met de korte gevel op de Heer Heiman Suisstraat gericht stond. Het was, gerekend vanuit de Voorstraat, de eerste van de werkplaatsen die reeds in het verslag van de campagne van 1975 zijn beschreven. De opgraving van 1978 heeft de rij van deze werkplaatsen volledig gemaakt. Vastgesteld kon worden dat tussen het eind van de baksteenbouw in het westen en de Wijngaardstraat in het oosten zich 8 à 9 kavels bevonden hebben met een breedte van 4 à 4,5 m. Hierop hebben eenschepige houten bouwsels gestaan met een gemiddelde diepte van 8 m, gerekend vanuit de Heer Heiman Suisstraat. Op één perceel lijkt het aanvankelijke houten bouwwerk later vervangen te zijn door een eenschepig bakstenen huis, bij enige andere lijken secundaire, gedeeltelijke verbouwingen in baksteen niet uitgesloten. De individuele bouwgeschiedenis van ieder bouwwerkje moet echter nog bestudeerd worden. Alle op een na worden wel gekenmerkt door een kleine vierkanten bakstenen vloer in het voorhuis die in het verslag van 1975 geïnterpreteerd is als werkvloer. Stookplaatsen ontbreken in het algemeen; alleen in het meest westelijke gebouwtje bevindt zich in de westelijke zijgevel een uit baksteen opgetrokken schouw.

Op een diepte van 10 tot 12 m uit de straat bevindt zich op alle percelen een doorlopende reeks beerrputten in de vorm van gemetselde bakken, houten bakken, houten tonnen. Deze putten zijn in de loop van de tijd (vroeg 14e tot 17e eeuw) herhaaldelijk gewijzigd; wel zijn zij steeds op dezelfde strook, dat is op de achtererven van de percelen langs de Heer Heiman Suisstraat gebleven.

Overblijfselen van post-middeleeuwse bebouwing waren door de moderne sloop voor een groot deel verdwenen. Van wat nog restte zij hier vermeld de eigenaardige fundering bestaande uit een combinatie van gele IJsselsteen, houten plank- en paalwerk, met centraal enige zeer zware eikhouten platen. Vermoedelijk behoorde deze fundering bij een 17e-eeuwse oliemolen.

De verschillende opgravingen rond de Nieuwkerk hebben op veel historische vragen betreffende dit gebied geen antwoord kunnen geven. Zo is van een veronderstelde 11e-eeuwse veenontginningsnederzetting langs de Merwede, waarbij de Nieuwkerk in oudste gedaante – in een contemporaine bron 'capella noviter constructa' genoemd – behoord zou hebben, geen enkel archeologisch spoor gevonden. Deze nederzetting kan zeer klein geweest zijn en derhalve archeologisch moeilijk grijpbaar. Dit geldt evenzeer voor de oudste vestiging van de heren van de Merwede die bij de Nieuwkerk gezocht wordt. Het archeologisch onderzoek heeft hiervoor geen aanwijzing gegeven, maar ook de intensieve grondwerken ten zuiden van de Nieuwkerk in het kader van de huidige binnenstadsreconstructie hebben geen enkel spoor van een versterking opgeleverd. De kerkheuvel is opgeworpen van schone kleiplagen en is niet omringd geweest door een gracht. Het archeologische materiaal wijst op een in gebruik neming van het gebied in de 14e eeuw, hetgeen in verband zou kunnen staan met het vertrek van de heren van de Merwede naar een nieuw huis even ten oosten van de stad, het kasteel Huis te Merwe, dat zij van 1307 tot 1421 bewoond hebben.

Dit vertrek is ook voelbaar in het archeologische beeld van de Heer Heiman Suisstraat. Heyman Suus was een Dordtse patriciër uit het vierde kwart van de 13e eeuw, wiens naam bewaard gebleven is in de genoemde zijstraat van de Voorstraat. Het lijkt aantrekkelijk hem te zien als een middeleeuwse project-ontwikkelaar die vanuit de Voorstraat begonnen is het achterliggende veengebied te ontsluiten door het aanleggen van een uitgebouwd landhoofd, waarover een pad liep dat later zijn naam zou dragen. In de loop van de 14e eeuw werd de ontsluiting voltooid, waardoor een straat met aaneengesloten bebouwing ontstond. Een vergelijkbare ontsluiting vanaf de rand via een hoog opgeworpen toegangspad heeft zich in de 14e eeuw voorgedaan aan de

Alb. 27 Dordrecht, Kan van grijs-geglazuurd steengoed met primitief haardman masker; import uit Raeren; 16e eeuw. Beerputvondst. Foto ROB.

Torenstraat waar tenslotte de Wijngaardstraat tot stand kwam. Nog later, in de late 14e en vroege 15e eeuw, werden de middengedeelten tussen de straten opgevuld. Het water uit dit drassige gebied, dat bij deze ophogingswerkzaamheden goed gereguleerd moest worden, werd afgevoerd via een stelsel van grachten dat tot in de vorige eeuw nog grotendeels aanwezig was. Het archeologische onderzoek heeft aangetoond dat het onjuist is meer grachten te veronderstellen dan op grond van historische bronnen ook werkelijk bekend zijn. Men herinner zich het niet voorkomen van een ringgracht rond de Nieuwkerk; evenmin is er een gracht geweest op de plaats van of in samenhang met de Wijngaardstraat. Als laatste negatieve gegeven zij vermeld dat ook van een hypothetische muur langs de Wijngaardstraat, die het stedelijke gebied afgesloten zou hebben van het gebied van de heren van de Merwede, niets gevonden is.

(b) Het onderzoek op het Grotekerksplein vond plaats ten noorden van de Grote Kerk, op het voormalige kerkhof. Dit kerkhof werd aangelegd na de grote stadsbrand van 1457 en bleef in gebruik tot 1704. Het onderzoek richtte zich op de bewoning van voor de stadsbrand en de positie daarvan ten opzichte van de natuurlijke veenondergrond. In de smalle profielsleuf kon de bovenzijde van het veen vastgesteld worden op -2.00 m NAP, bij een maaiveldhoogte van +3.20 m NAP. Direct op het veen, dat ter plaatse sterk kleiig was, bevond zich een dun zandig laagje dat afgedekt werd door een rietmat. Scherven van Pingsdorf, Paffrath en Andenne aardewerk in dit laagje wezen op een begin van de occupatie in de late 12e eeuw. Op de rietmat lag een zwaar pakket van mest en klei, maximaal 2.50 m dik, dat, gezien de begeleidende

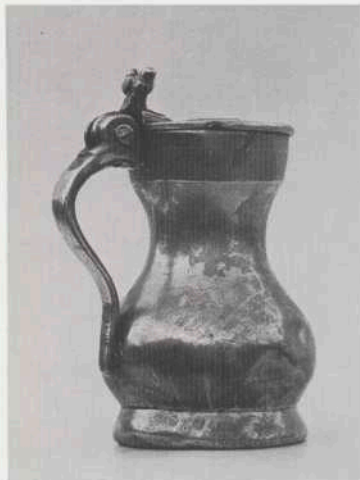
Afb. 28 Dordrecht. Doedelzak-speler als versiering op een kan van grijs geglaazuurd steengoed; import uit Raeren; 16e eeuw. Beerput-vondst. Foto ROB.

vondsten, in de loop van de 13e eeuw moet zijn aangebracht. Bovenin deze lagen werd een zware bakstenen fundering aangetroffen, die vermoedelijk behoort heeft bij een vroegere bouwphase van de Grote Kerk. Vondsten uit de funderingsleuf zowel als het baksteenformaat (27/29 x 13/15 x 7/8 cm) wijzen op een datering uit het laatst van de 13e of het begin van de 14e eeuw. De teruggevonden fundering vormde een hoek, die qua richting zeer wel aansloot bij de as van de huidige kerk. Ondanks de beperktheid van de waarneming – de opgravingsput kon om verschillende, meest praktische redenen niet uitgebreid worden – lijkt het aannemelijk in deze fundering de noord-oostelijke hoek van een noordelijke transeptarm te zien, die in de latere bouwfasen van de kerk geheel verdwenen is. Dezelfde beperktheid van onderzoek verhinderde ook iedere nadere interpretatie van een wellicht iets oudere baksteenfundering met dezelfde noord-zuid richting die enige meters ten westen van de hoek op de noordelijke transeptmuur aansloot.

De resten van beide bouwfasen werden overdekt door een gemiddeld 2.50 m dik pakket van begravingen. Dit pakket viel in drie zones uiteen. Onderin een 1.00 à 1.50 m dikke laag van modderige grijze klei waarin oost-west gerichte kistbegravingen. Daarboven vuile, bruine grond die een aantal zeer grote kuilen leek te vullen; in deze kuilen ook oost-west begravingen echter zonder kisten. Bovenin een aantal grafkuilen, tot 1.00 m diep, overwegend noord-zuid gericht, eveneens zonder kistresten, die enige lichtgele zandlagen hadden doorsneden. Tenslotte bleek zich in de bovengrond nog een baksteenfundering te bevinden die vermoedelijk behoort heeft bij het gebouw dat ten behoeve van de restauratie van de Grote Kerk in het begin van deze eeuw aan de noordzijde werd opgetrokken.

Curiositeitshalve zij hier nog vermeld dat op het veen een Romeinse scherf gevonden werd (terra sigillata, bodemfragment van bord, naamstempel onleesbaar, datering 2e eeuw na Chr.). De vondst zal gezien moeten worden als spoor van een kleine nederzetting op het veen, zoals voor de Romeinse periode op verschillende plaatsen is aangetroffen aan de overzijde van de Merwede in het zuidwesten van de Alblasserwaard of aan deze zijde van de Merwede meer naar het oosten in Over-Sliedrecht. Geenszins mag men er echter, dit ten overvloede, een oorsprong van Dordrecht in de Romeinse tijd in zien.

(c) Een klein onderzoek werd ingesteld naar de stadsmuur in de noordwestelijke hoek

Afb. 29 Dordrecht. Tinnen schenkan met eikeltjes op het dekselscharnier en wapen en merk op het deksel; 16e eeuw. Beerputvondst. Foto ROB.

van de stad bij het Groot Hoofd en wel aan het begin van de Palingstraat. Het onderzoek moest zich beperken tot de oostzijde, dat is de binnenzijde van de muur. Deze reikte vanaf het maaiveld op + 2.00 m NAP tot - 3.80 m NAP onderkant fundering. Op + 0.70 tot + 1.00 m NAP was een overgang in metselwerk. Het bovenste deel bevatte kleine bakstenen (18/19 x 8/8½ x 4 cm) en een gedeeltelijke bekleding met grote blokken kalksteen (benedengrens + 1.60 m NAP). Dit is vermoedelijk de 16e-eeuwse stadsmuur, ook voorkomend op de stadsplattegrond van Jacob van Deventer. Het onderste gedeelte bestond uit moppen van verschillende maten dooreen (25/27 x 12/13 x 5½/8 cm) en was gefundeerd op een laag zacht houten delen in een puinbed. Met het onderste gedeelte in verband stond een zware steunbeer (breedte 1.10 m), aan een zijde waarvan op NAP-hoogte een dikke laag van schelpen en rolstenen werd gevonden. Dit zou terug kunnen gaan op een oud looppniveau. Het onderste gedeelte van de muur en de steunbeer zaten geheel opgesloten in een pakket van aangebrachte grijze klei. Gezien het steenformaat en vondsten gedaan in de ophogingslagen moet dit onderste muurgedeelte dateren uit de tweede helft van de 14e eeuw.

(d) De stadsmuur werd eveneens onderzocht aan de zuidwest zijde van de stad aan de Boompjes bij het Slikveld. Hier werd een stadsversterking uit drie perioden aangetroffen. De oudste fase kwam overeen met de zuidelijke rooilijn van de Boompjes/Suikerstraat. In verband met de plaatselijke omstandigheden kon hier alleen de bovenzijde van de muur blootgelegd worden (dikte ca. 1.00 m, steenform. 19/20 x 9/10 x 4½/5 cm). Deze muur komt voor op de plattegrond van Van Deventer, evenals de aan de buitenzijde aangebouwde jongere fase bestaande uit een vooruitgeschoven toren. De toren (gereconstrueerde diameter 14 à 15 m) was door een recht muurgedeelte (geconstateerde lengte 7.50 m) verbonden met de stadsmuur, zodat een paddestoelvormige uitbouw was ontstaan. Ook van deze toren (steenform. 18½ x 8 x 4 cm) kon alleen de bovenzijde verkend worden. De jongste fase van de stadsversterking was tegen deze toren aangebouwd en bestond uit een muur in zuidwestelijke richting aan de zuidzijde van de straat Slikveld. De muur (steenform.

17½/19 x 8/9½ x 4/4½ cm) was gefundeerd op een paalrooster, reikte van -2.00 m NAP tot +5.00 m NAP, en was bovengronds 1.50 m dik. Het pakket grondlagen aan de noord (= stads)zijde was zeer puinrijk, aan de zuidzijde sterk kleilig, zowel vermengd met huisvuil als zuivere vette klei. De structuur van het lagenpakket wees op doelbewuste aanstorting aan weerszijden. Vondsten uit de stortlagen dateerden uit de eerste helft van de 16e eeuw.

(e) Tenslotte is een profielsleuf getrokken tussen Torenstraat en Riedijk in de Bleyenhoek dwars op de Pompstraat. Buiten de vroegste dijk, waarop de Torenstraat teruggaat, bleek het oude veenland zich nog een 40 m uit te strekken in de richting van de Merwede. Een opvallend verschijnsel was de variabele bovenzijde van het veen: ter hoogte van de Pompstraat met een hoogte van bijna -5.00 m NAP, echter vreemd genoeg oplopend in de richting van de rivier tot -3.40 m NAP. Of het hoogteverschil veroorzaakt is door klink onder de dijk van de Torenstraat, is niet duidelijk geworden. Aan de rivierzijde bleek het veen op het hoogste punt vrij plotseling over te gaan in een kleiige oeverwal, waarin onder andere een aantal rietaders evenwijdig aan de helling van de bedding. Zoals gebruikelijk bevond zich op de natuurlijke ondergrond weer het metershoge pakket van ophogingslagen, waarvan de bovenzijde in zijn variabele hoogte goed overeenstemde met de ondergrond: +1.50 m NAP ter hoogte van de Pompstraat en +2.40 m NAP boven de oeverwal. Vondsten uit de ophogingslagen duiden erop dat deze moeten zijn aangebracht sedert het tweede kwart van de 14e eeuw tot het einde van die eeuw. De moderne waterstaatkundige situatie heeft helaas verhinderd een onderzoek in te kunnen stellen naar de ouderdom van de tweede dijk, de Riedijk, maar gezien de nu gevonden datering kan deze zeer wel rond 1300 aangelegd zijn.

Uitvoerenden vanwege de ROB: H. H. C. C. Clevis, G. van Haaff, H. Sarfatij en gedurende enige weken M. J. A. de Haan.

Contactpersoon voor de Gemeente Dordrecht: J. Okkerse ing.

Goedereede Bij het archeologische onderzoek door de Vereniging van Amateur Archeologen voor Goeree-Overflakkee 'De Motte' in de tuin van het pand Markt 7 werd een ruim 3 m hoge welpuit aangetroffen die was samengesteld uit een vijftal gestapelde houten tonnen. De put ging vooraf aan de bouw van de Vleeshal ter plaatse, die rond het midden van de 15e eeuw gedateerd wordt. De inhoud van de put bleek bijzonder rijk te zijn aan voorwerpen van hout (gebruiksvoorwerpen, speeltuig, onderdelen van tonnen) en keramiek (enige kannen van steengoed, zeer veel bolbuikige waterkannen, ook enige bakpannen en drieënige kookpotten (grapen)). Al het materiaal dateert uit de eerste helft van de 15e eeuw en vormt een welkome aanvulling voor het - nog steeds te - kleine aantal scherp gedateerde vondstcomplexen uit deze tijd. De publikatie van de vondst is zeer ruim en gedegen geïllustreerd.
Bron: Olivier 1979.

Haastrecht Door de Oudheidkundige Werkgroep Trifortes onder leiding van pater J. H. J. M. Bakker is een onderzoek ingesteld naar muurwerk dat reeds eerder op het plein voor de Ned. Herv. kerk van Haastrecht te voorschijn gekomen was. Het nieuwe onderzoek vond plaats in het plantsoen ten zuiden van de kerk. Hier werden enige muren uit verschillende perioden vastgesteld. Het oudste muurwerk, een moppenfundering, zou, gezien zijn richting, behoord kunnen hebben bij een voorganger van de huidige kerk. Het onderzoek was echter te beperkt om voldoende uitsluitsel hierover te verkrijgen. Het onderzoek wordt voortgezet.

Koudekerk a.d. Rijn (afb. 30) Vanaf 6 maart 1978 vond te Koudekerk aan de Rijn een doorlopende noodopgraving plaats. Aanleiding vormden vondsten uit de Romeinse

tijd en de vroege middeleeuwen door P. A. de Jong uit Leiden gedaan bij het afkleien in de Lagewaarde en Bruimadese Polder ten noorden van het 'torentje', dat is het kasteelterrein Groot Poelgeest. In het kader van kleiwinning voor de dakpanfabricage werd hier een deel van de rechter oeverwal van de Rijn afgegraven. De pre-Romeinse klei bevindt zich onder een ca. 15 cm dikke grasmat en de archeologische sporen bevinden zich bovenin deze klei. Dit houdt in dat de sporen bij de klei uitbating volledig vergraven worden. Om het ongedocumenteerd verloren laten gaan van deze sporen te voorkomen werd een arrangement getroffen waarbij tussen het opnemen van de grasmat en de kleiwinning een archeologisch onderzoek plaats vindt, zodanig dat de geregelde toevoer van klei naar de fabriek niet gestoord wordt. Dit arrangement impliceerde een ingewikkeld en relatief duur grondverzet om de afkleier 'voor te blijven'. Maar tevens impliceerde het dat de opgravingsduur gekoppeld is aan de duur van het afkleien, dat is vrijwel permanent. Wel dient er op gewezen te worden dat het arrangement alleen betrekking heeft op de gedeelten die door het afkleien direct bedreigd worden. Het totale gebied met oudheidkundige sporen in dit deel van Koudekerk is echter veel uitgestrekter.

Het wetenschappelijk belang van het terreingedeelte waarover dit verslag handelt was eerst gebleken bij de recente vondsten; het betrof hier dus een compleet nieuw gegeven. Oudere vondsten in de nabijheid hadden het grotere gebied echter reeds lang onder de aandacht gebracht.

Bij het afkleien in 1950 van een kavel ten oosten van de nieuwe vindplaatsen werden vele vondsten uit de Romeinse tijd gedaan, wat leidde tot een klein onderzoek door het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden (T. G. Appelboom). Een inheemse nederzetting uit deze periode kon worden geconstateerd op 300 m ten noorden van de Rijn, maar aard en uitgestrektheid werden niet vastgesteld. Bij dezelfde gelegenheid werden tevens scherven uit de vroege middeleeuwen gevonden, die in verband gebracht werden met een andere vindplaats even ten zuidwesten.

In 1940 waren namelijk op een terrein ca. 240 m ten noorden van de Rijn enige uren te voorschijn gekomen die wezen op een grafveld uit de vroege middeleeuwen. Hierbij kunnen gevoegd worden een aantal skeletbegraafingen die recentelijk bij het maken van een inrit voor vrachtauto's dichtbij werden ontdekt. De vondsten hebben niet geleid tot een nader onderzoek van het grafveld, wel tot een wettelijke bescherming ingevolge de Monumentenwet.

Buiten de genoemde vindplaatsen bevindt zich nog ten zuiden van het grafveld, op ca. 75 m ten noorden van de Rijn, het terrein van het laat-middeleeuwse kasteel Groot Poelgeest. Het terrein van de hoofdburcht is een eilandje door de oorspronkelijke gracht omgeven. Van de opstand rest alleen nog één toren van een 16e-eeuwse ingangspartij, voorts zijn er tal van funderingen direct onder het maaveld. Onderzoek heeft hier niet plaats gevonden op enige waarnemingen na door een amateur onderzoeker. Van de voorburcht is niet veel meer bekend dan het voorkomen van baksteenpuin in een nabijgelegen weiland.

De combinatie van deze drie vindplaatsen uit verschillende perioden dicht bij elkaar maakt de site als geheel van uitzonderlijk wetenschappelijk belang:

(a) De inheemse bewoning uit de Romeinse tijd (1e-3e eeuw n.C.). Lange tijd heeft de theorie gegolden dat het gebied onmiddellijk ten noorden van de Rijn als voorterrein (glacis) voor de Romeinse Rijksgrens langs de rivier (limes) opzettelijk vrijgehouden is van bewoning. Tal van vindplaatsen uit de afgelopen jaren hebben het onhoudbare van deze stelling aangetoond, maar nergens bestond de mogelijkheid de aard van deze bewoning goed vast te stellen. Alleen de nederzetting te Koudekerk biedt hiertoe door het afkleien een eenmalige en laatste gelegenheid.

(b) De vroeg-middeleeuwse nederzetting met contemporain grafveld (5e-9e eeuw n.C.). Uit het oude mondingsgebied van de Rijn aan de kust zijn verschillende grafvelden uit

Afb. 30 Koudekerk a. d. Rijn.
Bronzen kan met maskertje op
onderste oorbevestiging; vermoedelijk afkomstig uit Zuid-Frankrijk;
Romeinse tijd. Foto ROB.

de vroege middeleeuwen bekend, echter een grafveld zover het binnenland is gesitueerd als te Koudekerk is iets zeer bijzonders. Het samengaan met de bijbehorende nederzetting maakt de site tot een unicum voor West-Nederland en wetenschappelijk van het grootste belang. Terwijl nu het grafveld vooralsnog van verstoring gevrijwaard lijkt, zullen de nederzettingssporen door het afklien onherroepelijk verdwijnen.

(c) Het middeleeuwse kasteel Groot Poelgeest (14e-18e eeuw). Van de vele kasteel-terreinen die eertijds aan weerszijden van de Rijn te vinden waren – de gebouwen zijn reeds lang geleden afgebroken – zijn slechts enkele overgebleven. Binnen deze kleine groep neemt het terrein van Groot Poelgeest een belangrijke plaats in door zijn goede conserveringsstoestand. Hierin zal weinig verandering komen door de wettelijke bescherming van de hoofdburcht en de ligging van het complex als geheel buiten de kleiconcessie.

De resultaten van het onderzoek in 1978. Bepalend voor alle archeologische overblijfselen bleek een gefossiliseerde kreek te zijn met een NNW-ZZO verloop, die in de Romeinse tijd en tijdens de vroege middeleeuwen functioneerde doch sindsdien is verland en uit het landschap verdwenen. Deze kreek mondde uit in de Rijn, vermoedelijk, naar de opgravingsgegevens en de huidige terreinomstandigheden gerekend, bij het westelijke uiteinde van de Lagewaard. Deze zijarm van de Rijn moet bepalend zijn geweest voor de vestiging van bewoning zowel in de Romeinse tijd als in de vroege middeleeuwen. De concentratie van mobiele vondsten wijst hierop – door het iets gerend verloop ten opzichte van de moderne kavelsloten die de voortgang van de opgraving bepalen kon over een traject van ca. 150 m de zeer vondstenrijke vulling

onderzocht worden – maar ook de richting van de grondsporen op de oevers die een parallel of haaks plan met de kreek vertonen. De breedte van de kreek bleek gemiddeld 15 m te bedragen; bij een huidige maaiveldhoogte van + 1.80 m NAP bevond de bedding zich op 0 NAP. Op dit niveau bevond zich grof zand, waarboven een laag vette klei (ruim 0.20 m dik) en een gelaagd schelprijke klei/zand pakket (tot 0.40 m dik), beide gekenmerkt door scherven van inheemse ceramiek uit de Romeinse tijd. Hierboven bevonden zich verschillende lagen van vuile, verwerkte klei met zeer veel vondsten uit de vroege middeleeuwen en een relatief sterke Romeinse bijmenging. In dit niveau werden ook zeer vele palen aangetroffen, ettelijke met de eikehouten punten nog geconserveerd onder de grondwaterspiegel. Ondanks hier en daar optredende samenhangen in de palenconfiguraties bleek het vooralsnog niet mogelijk duidelijke constructieve eenheden te bepalen. Wel lijkt de concentratie in de richting van de Rijn toe te nemen. Tot welk doel de palen in de kreekbedding geslagen zijn is op dit moment nog niet te bepalen.

De loop van de kreek bleek, zoals reeds werd opgemerkt, de richting van de grondsporen bepaald te hebben. Zij bestaan uit paalgaten (de meeste rond, enkele rechthoekig), greppels, afvalkuilen en enige waterputten. In het stadium waarin het onderzoek thans verkeert is het echter moeilijk tot een nadere indeling te komen. Zo zullen eerst de mobiele vondsten geanalyseerd moeten worden om een verdeling per periode mogelijk te maken. Ook samenhangende eenheden op basis van hun plattegrond laten zich niet makkelijk herkennen. Voor zover op dit moment huisplattegronden geconstateerd konden worden, staat met zekerheid een inheemse boerderij uit de Romeinse tijd vast. Deze is van het gebruikelijke drieschepige type met een breedte van ca. 6 m. (breedte tussen de middenstaanders 3 à 3.5 m) en een lengte van meer dan 12 m. Individuele huisplaatsen uit Merovingische en Karolingische tijd lieten zich in de vele grondsporen nog niet dadelijk herkennen. Een opvallend verschijnsel is de concentratie van grondsporen in groepjes aan weerszijden van de kreek. Dit zou kunnen wijzen op de ligging van afzonderlijke erven met een of meer gebouwen. Gezien de talrijke oversnijdingen van de grondsporen binnen deze concentraties is een langdurige bewoning, in verschillende perioden op deze 'erven' wel waarschijnlijk. De concentraties worden hoofdzakelijk gekenmerkt door verzamelingen van kleine paalgaten en langwerpige, deels haakvormige greppels. De laatste lijken te wijzen op omgreppelingen van huizen, de eerste, vooral waar zij in rijen voorkomen, op overblijfselen van de wandconstructies der huizen. Opvallend is echter het ontbreken van de gebruikelijke grote paalkuilen voor de zware middenstaanders. Wellicht hebben de middenstaanders geen sporen nagelaten, omdat zij op poeren geplaatst in het loopvlak gefundeerd waren. Zo dit het geval geweest is, dan is evenwel vreemd dat ook van het materiaal van deze poeren (veldkeien of andersoortig steenmateriaal) weinig of niets teruggevonden wordt. Vooralsnog – en zeker nu het onderzoek nog gaande is – is het onmogelijk deze intrigerende verschijnselen op bevredigende wijze te interpreteren.

Van het overvloedige mobiele vondstenmateriaal komt het overgrote deel uit de vulling van de kreek. Zoals reeds eerder werd opgemerkt, is in deze kreekvulling duidelijk van twee vondsthorizonten sprake: onderin inheemse ceramiek uit de Romeinse tijd, bovenin vondsten uit de Merovingische en Karolingische tijd met nog een sterke bijmenging van Romeins materiaal waarbij nu ook een deel importen. Het lijkt erop of in de Romeinse tijd (1e-3e eeuw na Chr.) ook in deze nederzetting een geleidelijke romanisatie, althans in het gebruiksgoed, heeft plaats gevonden. Het sterkst komt dit tot uiting in de meest bijzondere vondst uit de opgraving: een voor Nederland unieke bronzen kan met versierd hengsel, in de 3e eeuw vervaardigd in Zuid-Frankrijk en vandaar geëxporteerd naar de uiterste rand van het Romeinse Rijk waar hij als neerslag van de inheemse nederzetting te Koudekerk in de bovenste horizon van de kreekvulling terecht gekomen is.

Zowel bij het Merovingische (5e-8e eeuw), als Karolingische (8e-9e eeuw) materiaal komt naast de inheemse ceramiek een grote hoeveelheid importen voor. In zijn totaliteit is het materiaal uitermate gevarieerd en biedt vergelijkingsmogelijkheden voor de Merovingische periode met het materiaal uit de vroeg-middeleeuwse nederzetting van Rijnsburg en voor de Karolingische periode met dat uit Dorestad. De mogelijkheid dit nederzettingmateriaal bovendien te kunnen vergelijken met de bijbehorende grafveldvondsten maakt dit materiaal bijzonder aantrekkelijk voor nadere analyse. Het relatief hoge percentage importen doet tevens de vraag rijzen naar het commerciële karakter van de nederzetting. Lijkt daarvoor op het eerste gezicht de positie van Koudekerk, zo geïsoleerd in het uitgestrekte en onbegaanbare veengebied tussen de kust en het dicht bewoonde middennederlandse rivierengebied, bijzonder ongeschikt te zijn, juist deze centrale positie als station langs de drukke handelsroute over de Rijn zou wel eens de reden van ontstaan en bestaan van de nederzetting hebben kunnen betekenen. Met deze positie zou ook het einde van de nederzetting samen kunnen hangen. In de 9e eeuw lijkt de nederzetting vrij abrupt en in ieder geval volledig verlaten te zijn. Onder druk van de Noormannentochten? Archeologische bewijzen zijn daarvoor niet aangetroffen. Wellicht een argument is te vinden in de zogenaamde Goederenlijst van St. Maarten, een lijst opgesteld in de 10e eeuw waarin de Utrechtse St. Maartenskerk zijn bezittingen in West-Nederland, in voorgaande eeuwen bijeengegaard, heeft pogen vast te leggen. Een van de daarin genoemde nu niet meer te lokaliseren namen zou betrekking kunnen hebben op de nederzetting te Koudekerk, die echter in de 10e eeuw al helemaal niet meer bestond. Om aan de resultaten meer bekendheid te geven werd aan het eind van het jaar een kleine tentoonstelling ingericht in het Provinciehuis van Zuid-Holland onder de titel "Gras, klei en scherven", die door de Commissaris van de Koningin, mr. M. Vrolijk, op 21 november 1978 geopend werd. Van 19 december 1978 tot 5 februari 1979 was deze expositie te zien in het Raadhuis te Koudekerk. Uitvoering vanwege de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek te Amersfoort door A. Buisman, C. van Duijn, H. Sarfatij en speciaal voor de mobiele vondsten W. A. van Es en W. J. H. Verwers.

Leiden: Cruquiuslaan zie p. 315

Leiden: Haarlemmerstraat (afb. 31) In een bouwput op de hoek van de Haarlemmerstraat en de Mare hebben mevrouw H. Suurmond-van Leeuwen en ir. H. H. Vos een afvalplaats gevonden van middeleeuws aardewerk. Gezien het voorkomen van misbakels mag de nabijheid van atelier en oven verondersteld worden. Het materiaal dateert uit het laatst van de 13e eeuw en sluit typologisch aan bij de Andenne ceramiek uit die tijd. Tevens lijken er verbandingen te zijn met de gelijkijdige aardewerk tradities in Vlaanderen (Aardenburg) en Noord-Holland (Haarlem). Het materiaal zal bij de ROB nader geanalyseerd worden. Zie ook Suurmond-van Leeuwen 1979, 17-19.

Leiderdorp: De Bloemerd Plantsoenwerkzaamheden in de omgeving van het sportcomplex De Bloemerd brachten scherven uit de Romeinse tijd en de middeleeuwen aan het licht, die voor de afdeling Rijnstreek van de AWN aanleiding vormden een nader onderzoek in te stellen. Het aardewerk bestond uit vrij veel inheems-Romeins materiaal, een enkel stuk terra sigillata, voorts enkele Karolingische scherven; het grootste deel van het vondstenmateriaal bestond uit Paffrath, Pingsdorf (waarbij een grote scherf van het zog. Huneschans aardewerk) en enig Andenne en inheemse kogelpot met wijduitstaande rand. Opvallend was bij deze laatste groep het ontbreken van steengoed, waardoor een datering van tweede helft 12e tot eerste helft 13e eeuw aannemelijk lijkt. Over het gevondene zal de Rijnstreek een nadere publikatie verzorgen.

Afb. 31 Leiden: Haarlemmerstraat. Miskaksel uit pottenbakkersafval; eind 13e eeuw. Foto H. Suurmond-van Leeuwen.

Leiderdorp: Hoogmadeseweg Bij de aanleg van sportterreinen langs de Hoogmadeseweg zijn door de afdeling Rijnstreek van de AWN vondsten gedaan uit de Romeinse tijd en de vroege middeleeuwen. De aard van het vondstenmateriaal zowel als de ligging van de vindplaats sluiten geheel aan bij het vroegere onderzoek aan de nabijgelegen Kom van Aaiweg door W. C. Braat (Baat 1952). Een nadere verkenning uitgevoerd door de Rijnstreek heeft jammergenoeg geen nieuw licht geworpen op de aldaar destijds aangetroffen 'dijk' uit de Karolingische tijd. Voor een aanvechtbare interpretatie zie ook Wassink 1979.

Leiderdorp: Poel Leden van de afdeling Rijnstreek van de AWN hebben een onderzoek ingesteld naar het klooster Poel dat gelegen zou moeten hebben op het terrein ten noordoosten van de bocht in de Mauritsingel. Zoeksleuven door het gehele terrein hebben echter nergens ook maar een spoor van dit klooster opgeleverd.

Ouddorp (gem. Goedereede) (afb. 32) Bestuursleden van de Vereniging van Amateur Archeologen voor Goeree-Overflakkee 'De Motte' melden een uitzonderlijke vondst gedaan door J. L. Verduijn te Ouddorp. Het betreft een beeld van bazaltlava (h. 24 cm, br. 11 cm) dat vermoedelijk afkomstig is van het Paaseiland. Het beeld werd aangetroffen in verwerkte grond, ongeveer 0.60 m onder het maaiveld. Zowel naar de authenticiteit als de eigenaardige vindplaats wordt een nader onderzoek ingesteld.

Rijswijk (afb. 33) R. R. Datema van de afdeling Den Haag van de NJBG meldde de vondst van een loden bakje bij graafwerkzaamheden in 'De Doelen' te Rijswijk. Het bakje, rond aan de voorzijde en vlak aan de achterzijde, vertoont aan de voorzijde een wapenschild dat door aanvreting sterk aangetast is, voorts enige Gothische letters en een netvormige versiering. De ouderdom van het voorwerp kan moeilijk vastgesteld worden; vermoedelijk dateert het van na de middeleeuwen. Ook het gebruik – wjwaterbakje?, voederbakje? – kan moeilijk verklaard worden.

Schipluiden: Keenenburg Door de Werkgroep Oud-Schipluiden (coördinator J. W. Moerman) is onder leiding van E. J. Bult en met medewerking van de Afdeling Oudheidkundig Onderzoek van de Dienst Gemeentewerken Rotterdam een nieuwe campagne in de opgraving van het kasteel Keenenburg uitgevoerd. Van het laat-middeleeuwse kasteel werden vooral veel sporen gevonden van de 16e- en 17e-eeuwse

Afb. 32 Ouddorp (gem. Goedereede). Voor en zij-aanzicht van beeldje in Paaseiland stijl. Foto ROB.

bouw- en bewoningsfasen. Tevens werden sporen gevonden van aan het kasteel voorafgaande bewoning uit de 11e eeuw. Het veldwerk is uiterst nauwkeurig gedocumenteerd en zal na bestudering van de vele verkregen gegevens door de Werkgroep gepubliceerd worden.

Wassenaar Ook in 1978 werden de opgravingen op het terrein van Huis ter Weer voortgezet. De gravende leden van de Historische Vereniging 'Oud-Wassenaar' stonden wederom onder leiding van M. P. Roest en A. Bakels. Blijkens het jaarverslag konden wederom enige restanten van het laat-middeleeuwse huis worden vastgelegd: enkele funderingen van moppen, scherven van Rijnlands steengoed, roodbakken aardewerk. In een tweetal waterputten werden munten en penningen aangetroffen daterend van 1537 tot 1626, die met het latere huis in verband staan. Ook werden weer overblijfselen van de prehistorische bewoning ter plaatse gevonden: scherven van ijzertijd aardewerk, en een vuurstenen pijlpunt.

Zoeterwoude (afb. 34) Bij de aanleg van provinciale weg nr. 17 zijn in het wegcunet op twee plaatsen door de afdeling Rijnstreek van de AWN schervenvondsten gedaan. Op

Afb. 33 Rijswijk. Loden bakje met wapen en opschrift. Foto ROB.

de eerste plek werd onder een verwerkte laag van 0.40 tot 0.50 m dik, direct op het ter plaatse zeer natte veen een hoeveelheid middeleeuwse kogelpot (zachtgebakken, dikwandig, met grind verschaald, met wijde uitstaande en met korte randen) aangetroffen, benevens enige randscherven van een dikwandig bakje (casserole?), twee wandfragmenten van hard dunwandig kogelpot aardewerk en drie scherven van roodbakken aardewerk met glazuurresten. Het schervenmateriaal kan in zijn geheel in de 13e eeuw gedateerd worden en duidt vermoedelijk op een kleine veenontginningsnederzetting uit die tijd.

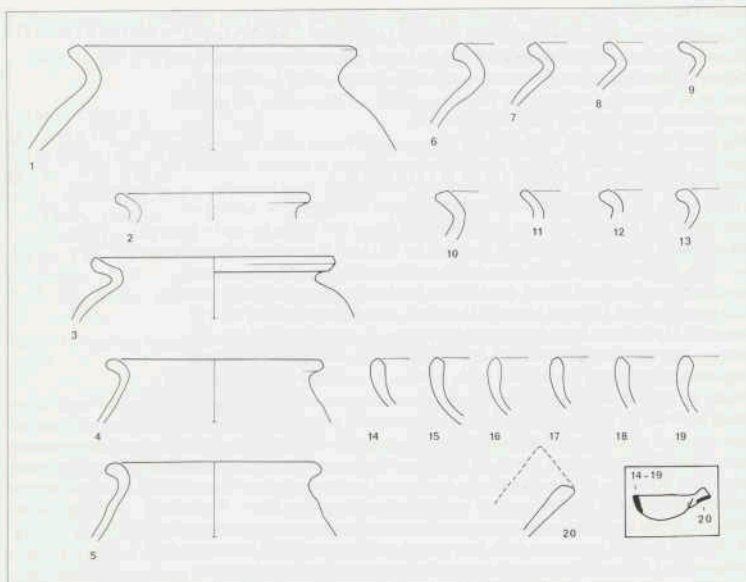
De tweede vindplaats lag iets oostelijker en bevatte scherven van de 12e tot 14e eeuw. Naast het gebruikelijke 12e-eeuwse ensemble van Pingsdorf, Andenne, Paffrath en inheemse kogelpot, kwam hier ook ruw- en gladwandig steengoed alsmede enig roodbakken en blauwgroen aardewerk voor, wat wijst op een doorlopen van de occupatie tot in de 14e eeuw. Ook deze vondsten bevonden zich direct onder de bouwvoor op het veen.

Op de laatste vindplaats werd bovendien een puntoortje van zog. Fries aardewerk uit de Romeinse tijd aangetroffen.

Literatuur

- Boesterd, M. H. P. den, 1956: *The Bronze Vessels in the Rijksmuseum G. M. Kam at Nijmegen*. 's-Gravenhage.
- Boucher, S., & Tassinari, S., 1975: *Bronzes antiques du Musée de la Civilisation Gallo-Romaine à Lyon I*. Lyon.
- Braat, W. C., 1952: Leython. *Leids Jaarboekje* 44, 79-93.
- Czys, W., 1976: Die Gebrauchskeramik, in: R. Christlein u.a., *Die Ausgrabungen 1969-1974 in Pons Aeni*. *Bayerische Vorgeschichtsblätter* 41, 27-38.
- Degen, R., 1966: Zu einem frühchristlichen Grab aus Aventicum. *Helvetica Antiqua (Festschrift Emil Vogt)*. Zürich, 253-270.
- Geschwendt, Fr., 1960: *Kreis Geldern*. Köln-Graz.
- Holwerda, J. H., & Braat, W. C., 1946: De Holdeurn bij Berg en Dal. *OMROL* 26, suppl.
- Knörzer, K.-H., 1971: Römerzeitliche Getreidenkräuter von kalkreichen Böden. *Beiträge zur Archäologie des römischen Rheinlands II*. Düsseldorf (Rheinische Ausgrabungen 10), 467-481.
- Most, E. van der, 1979: Een Romeinse oeverbeschoeiing te Alphen a. d. Rijn (Z.H.). *Westerheem* 28, 25-28.
- Olivier, S., 1979: De tonputten van Sommelsdijk en Goedereede. De Motte (red.), *Van Westvoorne tot St. Adolfsland; historische verkenningen op Goeree-Overflakkee*. Ouddorp (Z.H.), 147-176.

Afb. 34 Zoeterwoude. Randen van kogelpot aardewerk en casserole (bakpan) met holle steel; 13e eeuw. Tek. ROB.

Suurmond-van Leeuwen, H., 1979: Verslag over het jaar 1978, met inbegrip van de maanden november en december 1977. D. E. H. de Boer, H. A. van Oerle, - H. Suurmond-van Leeuwen (red.), *Bodemonderzoek in Leiden*. Leiden, 7-23.

Tassinari, S., 1975: La vaisselle de bronze romaine et provinciale au Musée des antiquités nationales. *Gallia* 29, suppl.

-, 1978: La vaisselle de bronze en Italie et en Gaule. *Dossiers de l'archéologie* 28, 99-108.

Wassink, A., 1979: Ligt de oorsprong van de stad Leiden bij het Romeinse castellum Matilo? *Westerheem* 27, 294-298.

Weerd, M. D. de, 1977: Römerzeitliche Transportschiffe und Einbäume aus Nigrum Pullum / Zwammerdam (Z.-H.). *Studien zu den Militärgrenzen Roms II*. Köln-Bonn, 187-198.

De Romeinse mijlpaal van Monster

B. A. Vermaseren

Rond 1500 greep bij Monster op grond die aan het toenmalige klooster der Reguliere Kanunniken van St. Augustinus 'Sancta Maria in Monte Sion' – in het ambacht Rijswijk – toebehoorde, een gebeurtenis plaats, welke de gemoederen van hen die belang stelden in alles wat de Romeinen en hun taal betrof, danig in beroering bracht: de vondst van een paal van kalksteen uit 162 n. Chr., waarop een moeilijk verstaanbare inscriptie was aangebracht¹.

Het eerste bericht hiervan vindt men bij Wilhelmus of Willem Heda. Deze was geboren te Alphen aan de Rijn en studeerde, waarschijnlijk te Leuven, kerkelijk en wereldlijk recht. Hij werd daarna secretaris van Maximiliaan van Oostenrijk (1459-1519), die in 1477 gehuwd was met Maria van Bourgondië, de dochter en opvolgster van de Bourgondische hertog Karel de Stoute († 1477 in de slag bij Nancy). Maximiliaan is bekend door de vele oorlogen die hij moest voeren om de Nederlandse gewesten te behouden voor zijn zoon Filips de Schone, die in 1482 zijn moeder opvolgde; voor hem trad hij ook van 1482 tot 1494 als regent op. In 1492 volgde hij zijn vader Frederik III op als keizer in Duitsland, waar hij tot zijn dood in 1519 regeerde. Maximiliaan heeft bekendheid verworven als organisator van het rijksbestuur, en vooral ook als groot liefhebber van de kunst, die hij met ruime hand begunstigde, niet alleen met het oog op de publiciteit ten zijnen voordele maar ook omdat hij iemand was met belangstelling voor het schone².

Heda heeft van dit alles evenwel weinig of niets van nabij meegemaakt. Wel schijnt hij ook secretaris van Filips de Schone († 1506) geweest te zijn. Als priester – de datum van zijn wijding is onbekend – werd hij in 1496 en daarna begiftigd met prebenden, d.w.z. vaste inkomens uit hem toegewezen goederen of renten. Hij verwierf een pastoraal schap te Hoogvliet in Zuid-Holland en werd deken van Bergen op Zoom. Als zodanig stond hij boven een aantal pastoors en vormde de band tussen dezen en hun bisschop. Vervolgens werd hij rector aan de St. Jacobuskerk te Utrecht en 1509 deken van de St. Johanneskerk aldaar. Zijn belangrijkste functie, waaraan hij zelf ook de meeste betekenis toekende, was die van proost (*praepositus*) en aartsdiaken van de St. Walburgiskerk te Arnhem. In deze waardigheid stond hij aan het hoofd van het collegiale kapittel – de gezamenlijke geestelijken – van de genoemde kerk; het was zijn taak de goederen van het kapittel te beheren en eventueel de zielzorg van zijn medebroeders te behartigen. Als aartsdiaken had hij een hem door de bisschop overgedragen rechtsmacht; hij was derhalve voor Arnhem de plaatsvervanger van de bisschop van Utrecht. Als hoge geestelijke werd Heda meer dan eens in publieke gebeurtenissen gemengd. In 1514 ging hij te Antwerpen wonen, omdat hij kanunnik was geworden

- 1 De beste gegevens hierover vindt men in J. Huizinga, *De Romeinse mijlpaal van Monster*, in zijn: *Verzamelde werken*, 9 dln. Haarlem 1948-1953, II, 3-10; voor het eerst gepubliceerd in 1909. A. W. Byvanck, *Excerpta Romana. De bronnen der Romeinse geschiedenis van Nederland*. Tweede deel. Tweede afdeling: *Inscripties*. 's-Gravenhage 1935 (= Rijks Geschiedkundige Publicatiën, Gr. S., 81), 216-217. C. A. Kalmeyer, 'De zuil van Eik en Duinen en het Huis te Persijn', in: *Die Haghe. Jaarboek 1978* ('s-Gravenhage 1979), 117-141 over de Romeinse zuil op de Haagse begraafplaats (Oud) Eik en Duinen, die in 1821 gevonden werd achter de grond van het Huis te Persijn. Zie ook J. E. Bogaers in: *Bulletin Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*, VIe Serie, 16(1963), *230. J. E. Bogaers, 'Praetorium Agrippinae', in: *i.a.p.*, 17(1964), 210-240; 212 nt. 8.
- 2 In 1959 wijdde de Oostenrijkse Nationalbibliothek te Wenen een tentoonstelling aan hem, waarvan een fraai geïllustreerde catalogus is uitgegeven: *Maximilian I. 1459-1519*. Wien 1959; en in 1969 had te Innsbruck een nog grootser opgezette tentoonstelling plaats, die in hoofdzaak aan de kunstzinnigheid van Maximiliaan aandacht schonk. De rijke catalogus, voorzien van een aantal afbeeldingen in kleuren, draagt de titel: *Ausstellung Maximilian I. Innsbruck*. [Innsbruck 1969]. In beide boeken staan uitstekende studies van allerlei aard over de keizer. Een goed werkje over hem, dat overigens in hoofdzaak aan de gebeurtenissen op politiek gebied aandacht schenkt, is dat van Rudolf Buchner, *Maximilian*. Den Haag 1963 (= Kopstukken uit de geschiedenis, 13).

In conventu Sion prope Delft, Columna reperta
in vligine prope Naeltwije, in quâ legitur hæc inscriptio:

IMP. CAES.
M. AUREL. ANTO-
NINO AUG. PONT.
MAX. TR. POT.
XVI. CO. XIII. ET
IMP. CÆS.
L. AUREL. VERO
AVG. TR. POT.
II. COS. II. A. P. M.
A. F. C. M. P.
XII.

In Maerfen
Supra postes templi
EHLDEHART RICLINT.
Legit M.G. Lappius à Waveren IC. in limine in-
feriore ostii:
THIDEHART RICIINT
Hæc non sapiunt Rom. idioma, sed Normanni.
cum vel vernaculum.

Afb. 1 De tekst van de mijlpaal volgens Heda, fol. 13, detail. Foto Universiteitsbibliotheek Utrecht.

aan de Onze-Lieve-Vrouwe-kerk. Overeenkomstig zijn stand en staat bewoonde hij daar een fraai huis. In 1524 kreeg hij met zijn bisschop Filips van Bourgondië ernstige meningsverschillen over zaken van geestelijke aard te Arnhem. De bisschop overleed echter op 7 april 1524. Heda volgde hem ruim een jaar later, op 3 november 1525 in het graf. Zijn stoffelijk overschot werd bijgezet in de Onze-Lieve-Vrouwe-kerk te Antwerpen³.

Ondanks al de hier geschetste besognes had Heda tijd over om zich aan de studie te wijden. Hij schreef o.a. een niet bewaard gebleven genealogie of geslachtslijst van keizer Maximiliaan, maar is vooral blijven voortleven als de schrijver van een *Historia episcoporum Ultrajectensium* (= Geschiedenis der Utrechtse bisschoppen), die eerst in 1612 en nogmaals in 1643 werd gedrukt. De opdracht tot dit werk had hij gekregen van de geestelijkheid der Domkerk; vier anderen hebben hem geholpen. Als min of meer humanistisch⁴ gevormd man wijdt Heda in dit werk nogal aandacht aan het oude Holland sinds de Romeinse tijd, met name aan de ligging van de streek die bij de Romeinse geschiedschrijvers *Batavia* heet: hij beschouwde 'Batavia als een politieke eenheid, die haar voortzetting vindt in het 'Holland' van zijn tijd', iets waarin hij niet alleen stond⁵.

Daarom heeft hij vóór zijn boek vondsten genoemd van allerlei toentertijd bekende overblijfselen der Romeinen. Daaronder staat ook deze mededeling: 'In het klooster Sion bij Delft [is aanwezig] een kolom, gevonden in een moerassig gebied bij Naaldwijk, waarop de volgende inscriptie: . . .⁶ waarna de tekst van het inschrift volgt (zie afbeelding 1)⁷.

3 H. de Vocht, *Jerome de Busleyden, founder of the Louvain Collegium Trilingue. His Life and Writings* . . . Turnhout 1954 (= *Humanistica Lovaniensia*, 9), 409-411.

4 Humanisme: de belangstelling voor de klassieke Oudheid en het streven om de taal en sommige ideeën der Grieken en vooral der Romeinen te doen herleven ten einde daardoor de mensheid te verbeteren.

5 H. Kampinga, *De opvattingen over onze oudere Vaderlandsche Geschiedenis bij de Hollandsche historici der XVIe en XVIIe eeuw*. 's-Gravenhage 1917, XIX, 60-61.

6 Wilhelmus Heda, *Historia episcoporum Ultrajectensium*, . . . *Notis illustrata ab Arnoldo Buchefio* . . . Ultrajecti . . . 1643, 13.

7 De afkortingen betekenen: 'Imperator) Caes(ari) M(arco) Aurel(io) Antonino Augusto), pont(ifici) max(im)o, trib(unicia) pot(estate) XVI, co(n)sul) XIII, et Imperator) Caes(ari) L(ucio) Aurel(io) Vero Augusto), trib(unicia) pot(estate) II, co(n)s(ul) II. - A M(osa) a(d) Forum) C(anninefatium) m(ilia) p(assuum) XII.' (Byvanek, *l.a.p.*, 216). De vertaling luidt:

Heda zegt helaas niets over de vondst zelf van de paal. Wel is uit zijn bericht op te maken dat hij zelf of zijn berichtgever hem ter plaatse gezien heeft: hij schrijft immers de inscriptie af. Verder laat hij zich over de betekenis der afgekorte woorden en letters niet uit.

Onafhankelijk van Heda, wiens boek in 1521 voltooid was maar tot 1612 bleef liggen, spreekt dan de humanist Stephanus Winandi (Wynants) Pighius of Pigge over de paal. Het bestaan er van deelde hij mee aan zijn vriend Martinus Smetius – De Smedt of Smet – te Brugge.

Pighius was een geleerde met grote belangstelling voor en kennis van de Romeinse historie. Hij was omstreeks 1520 geboren te Kampen en genoot zijn eerste opleiding aan de Hieronymus-school te Utrecht. Op 28 augustus 1540 werd hij te Leuven ingeschreven als rijke leerling van het naar de stichter genoemde Standonck-college, waar jongelui verbleven die de lessen aldaar of aan de universiteit volgden. In maart 1543 sloot hij zijn studies af met het behalen van de graad van *Magister artium*, d.w.z. meester in toentertijd zeven verplichte vakken of *artes liberales*. Het examen was ongeveer gelijk aan dat wat men heden ten dage het eindexamen gymnasium zou kunnen noemen, want pas hierna volgde de eigenlijke universitaire opleiding in het vak dat men wilde kiezen. Pighius specialiseerde zich reeds toen in het Latijn aan het door Erasmus gestichte *Collegium Trilingue* of 'College der Drie Talen' (Latijn, Grieks en Hebreeuws). In 1547 vertrok hij naar Italië waar hij op voorspraak van een oom in dienst kon treden bij kardinaal Marcello Cervini, op dat moment bibliothecaris van de Vaticaanse Bibliotheek. Al zijn vrije tijd benutte Pigge nu om in Rome oude gebouwen en monumenten na te tekenen, die dreigden te verdwijnen. Bovendien verzamelde hij inscripties en afbeeldingen van munten en penningen. Zo ontstond een bijzonder rijke collectie, die nu ten dele in Gotha en ten dele in Berlijn bewaard wordt. De verzameling is bijzonder kostbaar geworden omdat sinds de 16e eeuw zoveel in Rome en Italië is verdwenen. Op 9 april 1555 werd zijn beschermheer paus onder de naam Marcellus II, doch stierf reeds 22 dagen later! Pighius bleef geheel ontredder achter, maar nog in hetzelfde jaar deed Antoine Perrenot de Granvelle, bisschop van Atrecht – de later zo machtige minister onder landvoogdes Margaretha van Parma – hem het aanbod secretaris te worden voor de Latijnse correspondentie en bibliothecaris van de prachtige boekenverzameling die hij had opgebouwd. Eind 1555 of begin 1556 moet Pighius weer in de Nederlanden zijn gearriveerd. In de kring rond Granvelle stond hij hoog in aanzien wegens zijn geleerdheid en kennis van de Oudheid. Hij had de gelegenheid verscheidene publicaties op dit terrein het licht te doen zien⁸.

Twee van zijn zeer intieme vrienden waren sinds 1555 Marcus en Guy Laurins of Laurinus uit Brugge. Eerstgenoemde was ook vele jaren in Italië geweest en had zich eveneens gespecialiseerd in munten en inscripties.

Een gemeenschappelijke kennis was dan nog Martinus Smetius of Maarten de Smet, de 'grondlegger der latijnse epigraphie'⁹. Ook deze had jaren lang in Italië vertoefd,

---

⁸Tijdens de regering van de Keizer Caesar Marcus Aurelius Antoninus Augustus, opperpriester, in het 16e jaar van zijn tribunaat, in de 13e jaar van zijn consulaat, en van de Keizer Caesar Lucius Aurelius Verus Augustus, in het tweede jaar van zijn tribunaat, in het tweede jaar van zijn consulaat. – Van de Maas tot aan het Forum der Canninefaten 12 mijlen'.

8 Over hem H. de Vocht, *Stephani Vinandi Pighii Epistolarium* ... Louvain 1959

(= Humanistica Lovaniensia, 15).

9 Een korte biografie in het hierboven genoemd werk, blz. 34. Een uitvoerige levensbeschrijving door H. de Vocht, 'Maarten de Smet van Oostwinkel, grondlegger der latijnse epigraphie', in: *Miscellanea historica in honorem Alberti de Meyer*. II (Leuven-Brussel 1946), 825-835 en in H. de Vocht, *History of the Foundation and the Rise of the Collegium Trilingue Lovaniense, 1517-1550*. III (Louvain 1954), 318-322.

waar hij als gouverneur van de beide Laurins was opgetreden, en ook hij had inscripties op uiterst nauwkeurige wijze nagetekend. Na zijn terugkomst in 1552 of 1553 werd hij pastoor in Oostwinkel bij Gent. De tijd die de zielzorg hem voor eigen bezigheden liet, besteedde hij aan het ordenen van zijn talloze notities en tekeningen. Temeidden van dit werk trof hem een ontzettende ramp: in januari 1558 brandde zijn huis vrijwel geheel af en werd de collectie voor een groot deel vernield. Het was Marcus Laurin die direct daarop in actie kwam om de zwaar getroffene te hulp te snellen teneinde de mogelijkheid te scheppen het kostbare werk zoveel mogelijk te herstellen. In januari 1565 was De Smet zó ver dat hij meende het geheel aan Marcus Laurinus ten geschenke te kunnen geven. In de opdracht die op 1 februari van dat jaar werd ondertekend, zegt Smetius dat hij de verzameling bijeenbracht in de jaren 1545 tot 1551; onder de vrienden wier hulp hij gehad heeft, noemt hij ook Pighius. Hij spreekt dan als het ware terloops over de fatale brand en noemt met name alleen Laurin 'en anderen' die flink geholpen hebben om het manuscript te maken tot wat het nog geworden is. In november 1565 begaf De Smet zich op reis naar Brussel. Bij Termonde hielden Spaanse soldaten hem aan. Omdat zij dachten een calvinistisch predikant voor zich te hebben, werd hij zonder meer ter plaatse opgeknoopt! Het handschrift zelf werd echter ten tweede male beproefd. In maart 1578 zwierven Engelse troepen onder de Schotse kolonel Henry Balfour rond Brugge. Laurin, bang voor een verovering en plundering van de stad, vluchtte met zijn kostbaarheid naar Oostende, doch werd achterhaald en uitgeschud. De soldaten verkeerden terecht in de mening een schat bij hem aangetroffen te hebben en verkochten het manuscript van De Smet in Engeland. Daar zag het Janus Dousa of Jan van der Does, heer van Noordwijk, de verdediger van Leiden tegen de Spañjaarden, die met Oldenbarnevelt en anderen in 1585 als gezant naar koningin Elizabeth was gezonden. Als goed kenner der klassieken en tevens als curator van de Leidse universiteit kocht hij aanstonds het boek op. Aldus geraakte het kostbare levenswerk van Smetius in Leiden, waar het nog aanwezig is.

Uiteraard wekten de inscripties direct de belangstelling van de wereldberoemde Brabanter Justus Lipsius (1547-1606), die als humanist minstens de evenknie van Erasmus mag genoemd worden. Hij was sinds 1578 professor in de 'Latijnse letteren' te Leiden en zou dit blijven tot 1591, toen hij naar Leuven vertrok, waar hij als hoogleraar overleed. Hij maakte de tekst van De Smet aanstonds voor de druk gereed en voegde er nog wat verbeteringen aan toe: zo verscheen het heden ten dage nog altijd belangrijke geschrift in 1588¹⁰.

Dit alles is van groot belang om de waarde te schatten van de mededeling omtrent de mijlpaal, die Pighius deed aan Smetius en welke in diens werk is opgenomen (zie afbeelding 2). 'Steph. Pighius legit atque exc[r]ipsit' staat er; 'Steph. Pighius heeft gelezen en afgeschreven'. Pighius was een vakman, weten wij nu, en men kan er dus zeker van zijn dat hij goed heeft uitgekeken. En waar had Pigge zijn kans? Ook dit staat er bij: 'In Holland, buiten 's-Gravenhage, in de villa van heer Hippolytus Persijn¹¹, president te Leeuwarden, op een mijlsteen uit een klooster tussen Delft en 's-Gravenhage, Syon geheten, weggevoerd, van het volgende model.'

Wanneer is Pigge bij Persijn op bezoek geweest en wanneer heeft hij zijn vondst aan Smetius gemeld? Volgens de boven beschreven levensloop was Pigge van 1547 tot 1555/6 in Italië, zodat niet helemaal juist is wat Huizinga meende te kunnen stellen

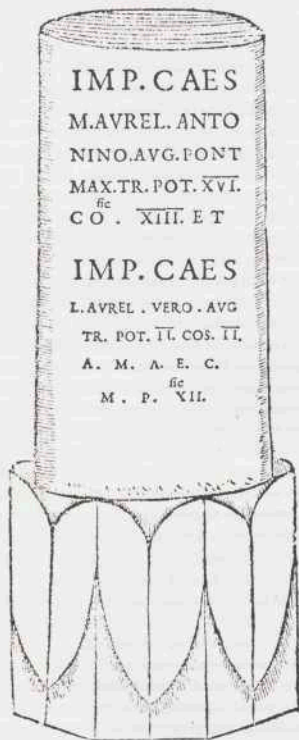
10 De titel luidt als volgt: *Inscriptionum antiquarum quae passim per Europam, liber. Accessit Auctarium a Iusto Lipsio. Ex officina Plantiniana, Apud Franciscum Raphelengium. Cl. J. L. LXXXVIII.*

11 Het woord *Apsyche* is kennelijk een leesfout of verkeerd begrepen. Er moet staan *Persini*, hetgeen uit het vervolg zal blijken. Ook het handschrift van Smetius heeft dit woord (Huizinga, *i.a.p.*, 10, nt. 2).

Apud Batanos extra Haghham Comitit, in villa domini Hippolyti Apfychei, Praefidentis Lewerdie. in lapide miliario ex monasterio quodam intra Delphos & Haghham Comitit, quod Syon vocatur, a lato, hac forma.

Sreph. Pighius legit atq; excipit.

3

Afb. 2 Afbeelding van de mijlpaal door Smetius, fol II. Foto Universiteitsbibliotheek Utrecht.

dat 'tussen 1549 en 1557 het afschrijven plaats had'¹². In de door De Vocht uitgegeven brieven van Pighius vindt men niet dat hij de inscriptie van de mijlpaal aan Smetius heeft gezonden. Het meest waarschijnlijk is dat hij haar geschonken heeft na de brand van januari 1558. Reeds in de Paasdagen van dat jaar had De Smet het plan Pijge te Brussel te gaan bezoeken en op 18 september dankt hij van Oostwinkel uit zijn

12 Huizinga, *i.a.p.*, 10, nt. 6.

vriend voor inscripties die hij gekregen heeft toen hij *onlangs* bij hem was, doch hij vraagt tevens nogmaals te mogen komen¹³.

Misschien is bij nader toezien nog meer te zeggen over hetgeen Pighius bij Persijn nu precies zag. Wanneer men de tekst van Pigge-Smetius vergelijkt met die van Heda (zie afbeelding 1), springen twee kleine verschillen in het oog. Op de onderste regel staat in het getal XII een niet-voltooid X, die bij Heda cursief is gedrukt, vermoedelijk om aan te duiden dat hij deze niet goed kon lezen en dus aangevuld heeft; op dezelfde bladzijde komt juist in getallen nog driemaal zulk een cursieve X voor [Niet afgebeeld. Red.], ofschoon die hoofdletter ook gewoon te zien is. En op de voorlaatste regel staat een E waar Heda een F heeft, te wijten aan het feit dat die E wat afgesleten moet zijn geweest. Verder zijn beide teksten gelijkkluidend. Het is daarom niet juist dat Byvanck in zijn vergelijking van de huidige defecte inscriptie met die van Heda, vrijwel nergens Pighius-Smetius noemt¹⁴. Ten bewijze van de nauwlettende zorg die Pighius aan zijn werk besteedde, plaatst hij bij die onvolledige X het woordje *sic* (= aldus), hetgeen hij nogmaals doet bij het woord 'CO'.

Niet juist bij Smetius is de basis van de mijlpaal. Men ziet duidelijk bij vergelijking met de goede afbeelding in de *Aloude Hollandsche Historie* van Gerard van Loon (zie afbeelding 3) dat het motiefje van de basis in Smetius' handschrift 'een fantastische doorvoering'¹⁵ is van hetgeen de 18e-eeuwer geeft¹⁶.

Men heeft vernomen dat de mijlpaal van Sion is overgebracht naar de villa van mr. Persijn. Over deze affaire geeft Hadrianus Junius nadere bijzonderheden. Junius was met Pighius sinds hun beider Leuvense studietijd goed bevriend, maar heeft vermoedelijk diens mededeling aan Smetius betreffende de mijlpaal niet gekend omdat Smetius' handschrift nog niet gedrukt was. In Junius' boek *Batavia* staat het volgende te lezen: 'Bij het dorp in de buurt van Naaldwijk, dat Monster heet, is een 80 jaar geleden een steen te voorschijn gekomen toen een stuk nieuw land omgeploegd werd; hij werd van daar naar Sion gebracht, dat de naam is van een monnikenklooster onder de rook van Delft, welk klooster nu verwoest is. Deze steen werd door Hippolytus Persinus, president van het Hof te Utrecht, een man vol belangstelling voor zaken betreffende de Oudheid, naar zijn villa bij 's-Gravenhage overgebracht, nadat hij een beter exemplaar van marmer er voor in de plaats had gesteld bij deze monniken, die in de Oudheid niet geïnteresseerd waren'¹⁷.

Wanneer men de gedrukte tekst van Junius vergelijkt met het nog bewaarde handschrift er van, valt op dat aanvankelijk de naam van Persijn is open gelaten en dat Junius deze eerst later heeft ingevuld. Het is intrigerend, want Pighius heeft juist hier eveneens verstek laten gaan doordat hij een min of meer Grieks aandoend woord invulde¹⁸. Heeft Junius dan toch iets van Pighius gehoord en vond hij dat Griekse woord zó vreemd dat hij het weglief? Persijn wordt door Junius genoemd als president van het Hof van Utrecht, in welke hoedanigheid hij in 1568 overleed. Het moet voor Junius toch gemakkelijk zijn geweest zijn naam zonder meer te kennen? Daarom trekken wij hier de conclusie dat Junius de villa der Persijns niet zelf heeft bezocht,

13 De Vocht, *Steph. Vin. Pighii Ep.*, 48; 52.

14 Byvanck, *l.a.p.*, 217 in de alinea: 'Op den steen leest men thans:'

15 Huizinga, *l.a.p.*, 11, nt. 5.

16 Gerard van Loon, *Aloude Hollandsche Historie*. . . Eerste deel. In 's-Gravenhage 1734, f. 173.

17 Hadrianus Junius, *Batavia*. . . Ex officina Plantinina, apud Franciscum Raphelengium. cl3 13 LXXXVIII, 308.

18 Zie nt. 11. Het handschrift is nu te 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, nr. 78 H 44, Op fol. 288 (= fol 273' der oude nummering) is een blaadje ingeplakt met de hierboven afgedrukte tekst. Het woord *Persinius* is met bleke inkt ingevuld, hetgeen er op wijst dat Junius zelf dit woord heeft geschreven. Zie over dit manuscript [A. D. Schinkel] *Beschrijving van het in de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage berustende handschrift der Batavia uit de nagelaten schriften van Mr. Gerard van Lennep*. Te 's-Gravenhage 1840, 12 nt. 1; 8.

maar de tekst der inscriptie van een ons onbekende – misschien wel Pighius? – heeft gekregen. Verschillen in de inscriptie tussen Junius en Pigge-Smetius zouden dan te verklaren zijn uit onduidelijk handschrift in de mededeling.

Wie was eigenlijk die mr. Hippolytus Persijn?

Hij stamde uit een rijke en aanzienlijke familie van hoge ambtenaren, welke feitelijk voluit heette 'Persijn van Ouwendijck'. Deze was een tak van de zeer verbreide en ook te Rijswijk gegoede Persijns¹⁹. In 1530 was Jan Persijn secretaris van het Hof van Holland, het hoogste rechterlijke college van het graafschap. Van hem is bekend dat hij in 1528 *patronus* was van het St. Antonius-altaar in de Oude Kerk te Delft. Dit wil zeggen dat hij, alhoewel leek, krachtens een van oudsher gegroeid recht de priester mocht aanwijzen die speciaal met de zorgen voor dit altaar belast was. In de middeleeuwen kerken stonden nl. tal van altaren, die door gilden of broederschappen waren opgericht ter ere van een bepaalde heilige. Antonius (ca. 250-17 jan. 356), een woestijnkluisenaar in Opper-Egypte die als abt een groot aantal andere kluisenaars leiding gaf, was in de late Middeleeuwen de populairste heilige in West-Europa geworden door de propaganda der Antonianen of Hospitaalbroeders van St. Antonius. Jaarlijks verkondigden zij in alle parochies de macht van hun vereerde Vader. 'Zij prezen hem als de onfeilbare beschermer tegen allerlei ziekten bij mensen en vee (speciaal varkens, hoewel dit dier geen rol speelt in het leven van Antonius) en vooral tegen St. Antoniusvuur, vallende ziekte, pest e.d.; als de helper in alle tijdelijke noden.'²⁰ Men vond dus vrijwel overal Antonius-gilden en Antonius-altaren. Aan zulke altaren, opgericht door broederschappen of gilden of ook wel door devote personen, waren dan bepaalde inkomsten verbonden waarmee de daaraan verbonden priester of *vicarius* (ook wel: pastoor) zijn levensonderhoud kon bekostigen. Het patronaat over genoemd altaar in de Oude Kerk was erfelijk in de familie Persijn. Zo ziet men dan ook later Hippolytus Persijn in het bezit van het patronaatsrecht van het Antoniusaltaar, nadat zijn broer Claes deze functie eveneens had vervuld. Hippolytus Persijn was immers de zoon van Jan, die gehuwd was met Digna van Gorcum, dochter van Hippolytus van Gorcum. Toen de vader in 1540 overleed liet hij hem zijn monumentaal huis na dat deze dan ter beschikking van zijn moeder liet²¹. Hij maakte een snelle carrière. Op 29 april 1542 werd hij buitengewoon raadslid van het Hof van Holland; dan op 6 december 1543 procureur-generaal; vervolgens op 6 februari 1545 gewoon raadslid. Hierna volgde op 13 juni 1548 zijn benoeming tot president van het Hof van Friesland te Leeuwarden. Bij deze gelegenheid gaf Persijn wel de wens te kennen niet voor de duur van zijn leven zo ver weg te blijven. Omdat hij nogal moeilijkheden kreeg met het Hof zelf én met de Staten van Friesland over zijn strikt consequent en nogal hard doordrijverig optreden tegen de in aantal

19 Over deze familie zie men E. B. F. F. Wittert van Hoogland, 'De tak van het geslacht Persijn, welke geheeten was Persijn van Ouwendijck', in: *Genealogische en Heraldische Bladen* 4(1909), 430-489; 431-433, waaraan het hierna volgende is ontleend.

20 P. Noordeloos in: *De Katholieke Encyclopedie*. 2e druk, II (Amsterdam-Antwerpen 1949), kol. 585-590; 587. Het Antoniusvuur wordt veroorzaakt door het gebruik van meel dat sterk met moederkoorn is vermengd. De ziekte kenmerkt zich doordat het bloed begint te stremmen; het vlees verdort en verrot en ten slotte gaan de ledematen lid voor lid afvallen, overigens zonder verbloeding *i.a.p.*, kol. 590). In de Middeleeuwen met hun periodieke hongersnoden, tijdens welke slecht graan van de stedelijke graanzolders aan de armen beschikbaar werd gesteld, kwam de ziekte veel voor. Daarom ziet men op schilderijen en miniaturen zoveel kreupelen zonder onderbenen. Tijdig gebruik van goed brood kon de ziekte stuiten.

21 D. Hoek, 'De Persijns op de Plaats en hun buitenhuis aan de Haagse Vliet', in: *Die Haghe. Jaarboek 1960* ('s-Gravenhage 1961), 7-26; D. Hoek, 'De Persijns op de Plaats. Een korte aanvulling', in: *Die Haghe. Jaarboek 1961* ('s-Gravenhage 1962), 124-129.

toenemende andersdenkenden, wilde hij op een gegeven moment vertrekken. In oktober 1556 maakte de regering te Brussel een concept-benoeming op voor het ambt van president van het Hof te Utrecht; hem werd toen voor Leeuwarden ontslag verleend tegen Pasen 1557. Maar ook in Utrecht veroorzaakte hij door zijn optreden ernstige moeilijkheden in 1566²². Op 3 december 1568 overleed hij daar.

Mr. Hippolytus Persijn was gehuwd met Elisabeth de Jonge van Baardwijk²³, die 'zeer oud zijnde' overleed op 3 april 1604. Zij was de dochter van mr. Jan de Jonge, de griffier van het Hof van Holland. Het huwelijk moet wel vóór 1547 hebben plaats gehad want in dat jaar werd hun zoon Johan geboren († 1625). Er was ook nog een dochter Anna, overleden in 1609. Beide nakomelingen werden bijgezet in de Grote Kerk te 's-Gravenhage.

Het is niet onwaarschijnlijk dat Persijn zijn prachtige landhuis, men kan wel haast zeggen 'burcht', ter gelegenheid van zijn huwelijk heeft gekocht. Immers, toen hij in 1548 naar Leeuwarden vertrok, had het weinig zin een woning te bouwen, want hij wist toen niet hoelang hij zou wegblijven. Het kasteel bestaat zeker in 1550²⁴. In 1546 moet het huwelijk van de eigenaar hebben plaats gevonden. Het is o.i. ook wel zeker dat Persijn toen niet aanstonds de mijlpaal van Sion heeft verworven. Want Pighius zag de steen pas na zijn terugkeer in de Nederlanden, dus op zijn vroegst in 1556 of 1557. En hij zag hem nog in de staat waarin de kloosterlingen van Sion hem hadden afgeleverd, d.w.z. met dezelfde inscripties als welke Heda had waargenomen. Persijn kwam in 1557 naar Utrecht en kon zich toen weer meer bezighouden met zijn huis dat hij voortaan gemakkelijker kon bereiken dan van Leeuwarden uit. Het zal in dat jaar of in 1558 geweest zijn dat hij de mijlpaal van Sion wist te verwerven in ruil voor een duplicaat van marmer. Dit duplicaat heeft hij dan laten vervaardigen en naar Sion laten brengen. Tevens gaf hij opdracht een pendant er van te maken, een huldigingszuil met een inscriptie die veel op die uit de Romeinse tijd leek, gewijd aan Karel V en Filips II. Het materiaal was van hard zandsteen, terwijl de mijlpaal van kalksteen is. Daar op die inscriptie Filips II koning van Spanje wordt genoemd en de keizer in 1558 overleed, moet minstens de opdracht tot het vervaardigen van de nieuwe zuil in 1557 gegeven zijn²⁵. Tevens moesten de beeldhouwers de letters op de originele paal wat bijwerken²⁶. Hiermee moet men nog niet begonnen zijn toen Pighius de mijlpaal zag, waarvan hij in 1558 aan Smectius mededeling deed, want zeker is dat er wijzigingen zijn aangebracht die Persijn voor verbeteringen hield, getuige de

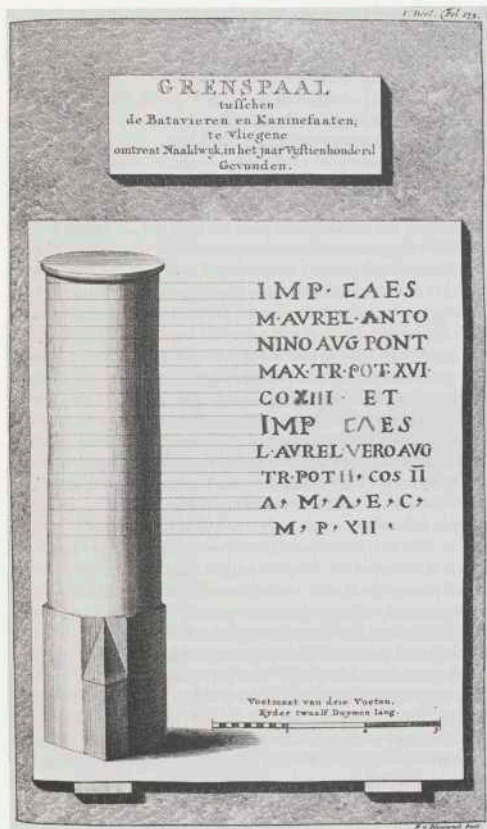
22 J. J. Woltjer, *Friesland in hervormingstijd*. Leiden 1962, 110; 119.

23 C. A. Kalmeyer, 'Het Huis te Persijn', in: *Die Haghe. Jaarboek 1978* ('s-Gravenhage 1979), 142-153; 146 nt. zegt dat zij niet behoorde tot het geslacht De Jonge van Baardwijk, doch tot dat van De Jonge, zonder te vermelden waarop hij voor deze mededeling steunt. De familie Baardwijk woonde in die tijd te Rijswijk.

24 E. M. CH. M. Janson, *Uit de geschiedenis van Wassenaar*. Den Haag 1972, 45. Omstreeks 1480 verwierf Lucas van Teylingen een buitengoed in Wassenaar dat sindsdien Teylingerhorst heette. Na verschillende overdrachten verkocht in 1545 Nicolaas Nicolai bijgenaamd Grudius deze hofstede aan Hippolytus Persijn. Wat er daarna precies gebeurd is, is niet duidelijk. Algemeen wordt aangenomen dat het Huis te Persijn omstreeks 1550 zou zijn gebouwd. Het moet echter tussen 1467 en 1520 zijn opgetrokken en het is hoogst onwaarschijnlijk dat Persijn de bestaande Teylingerhorst zou hebben laten afbreken om er iets nieuws voor in de plaats te bouwen (Kalmeyer, *l.a.p.*, 143-144).

25 Huizinga, *l.a.p.*, 12. Zowel de originele mijlpaal zelf als de pendant bevinden zich in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden (Kalmeyer, *l.a.p.*, 126, alwaar ook afbeelding 5 met deze twee zuilen van het Huis van Persijn). De door Kalmeyer genoemde tekening van R. Roghman, omstreeks 1647 vervaardigd, waarop slechts één lange zuil is te zien, is afgedrukt door Janson, *l.a.p.*, 7. Het is deze zuil die zich nu op (Oud) Eik en Duinen bevindt.

26 In deze kan ik het volkomen eens zijn met Huizinga, *l.a.p.*, 13. Het zijn dus niet de conventuallen van Sion geweest die 'de vrijheid namen om de tekst naar goëddunken te veranderen' (Janson, *l.a.p.*, 45).

Atb. 3 - De mijlpaal volgens Van Loon, fol. 173 met de onjuiste plaatsnaam 'Vliegene'. (Verzameling

Gemeente Archief van 's-Gravenhage)

verschillen tussen het afschrift van Pighius en dat van Junius, en de goede afbeelding van Persijns steen bij Van Loon (zie afbeelding 3)²⁷.

Dit was dan wat Persijn, door Junius in zijn handschrift geprezen als 'iemand met een zeer grote belangstelling voor oude zaken', deed met een overblijfsel uit de Oudheid. Door de latere Utrechtse geleerde Arnold van Buchell of Buchelius, dezelfde die in

27 In de vijfde regel het woord CO. werd COS.; in de eerste en zesde regel een punt achter CAES; in de zevende regel een punt weg achter VERO en een punt toegevoegd achter POT, het cijfer II en in de voorlaatste regel een F in plaats van een E.

1643 een uitgave van de kroniek van Heda bezorgde, wordt hij gerekend onder de geleerde Hagenaars. Hij ontleent zijn kennis inzake de mijlpaal waarvan hij de inscriptie natekent, duidelijk aan Smetius en Junius²⁸.

De mijlpaal in de villa der Persijns is steeds de aandacht van het nageslacht blijven trekken. Rond 1640 noemt Matthijs van der Houve hem en concludeert er uit dat de beide genoemde keizers Marcus Aurelius Antoninus en Lucius Aurelius in de Nederlanden zijn geweest²⁹. Dan spreekt ook Van Loon er over in 1734 met de mededeling dat hij de door hem afgedrukte tekst ter plaatse zelf heeft afgeschreven. Wel maakt hij een ietwat merkwaardige fout, voortkomende uit onbegrip van de Latijnse mededeling van Junius en Heda. Dezen zeggen immers dat de mijlpaal gevonden is 'in vligine' (= uligo = moerassige grond), wat Van Loon leest als 'te Vliegene'³⁰. Kort daarna verscheen een meerdelig werk met een uitvoerige beschrijving van alle steden en dorpen van de Republiek. In een der delen over Holland leest men: 'Het sierlijke slot *Persijn* met zijn mooie toegang en beplanting ligt omsloten door een gracht en heeft verscheidene torentjes. Alhier staat bij de voorpoort de Romeinse mijlpaal die in de heerlijkheid Monster werd gevonden. Aan de hand van de tekst op deze stenen paal beweert men dat de Romeinen in het jaar 167 in ons land zijn geweest'. Over Monster waar de paal werd gevonden staat te lezen: 'Monster is zonder twijfel een oude plaats. Hier werd de Romeinse mijlpaal van Marcus Aurelius en Lucius Verus opgedolven die thans op het slot *Persijn* te Wassenaar wordt bewaard'³¹.

Over de marmeren namaak die mr. Persijn voor de kloosterlingen van Sion liet vervaardigen valt ook nog wat te zeggen. Het is de welgestelde Delftse burger en geschiedschrijver Pieter Opmeer (1526-1595) die er een over het hoofd gezien bericht van geeft in zijn *Geschiedenis der Hollandse Martelaren*.

Hij vertelt een en ander over de Reguliere kannunniken van St. Augustinus en legt uit dat de vele kloosters in hoofdzaak tot twee *sodalitates* of *kapittels* behoorden, waarvan het ene onder leiding van Windesheim stond. 'Het andere, dat zich houdt binnen de grenzen van Holland, staat onder het gezag van de prior van het klooster Sion, dat gebouwd was op ongeveer duizend passen van Delft, 'n beroemde stad in Holland, op Rijswijks gebied'³². De schrijver gebruikt hier, om van zijn geleerdheid blijk te geven, de Romeinse maat; duizend passen vormden een mijl, d.w.z. anderhalve kilometer. Ook valt het gebruik van het antieke 'Batavia' op waarmee men in die dagen Holland vereenzelvigde.

Maar het is duidelijk dat Opmeer wel de klok heeft horen luiden maar toch niet precies geweten heeft waar de klepel hing. Want hij vervolgt: [het klooster is gebouwd] 'ter plaatse waar vroeger, *naar men meent*, een hoeve heeft gestaan van de gebroeders Marcus Aurelius Antoninus, de filosoof en Lucius Aelius Commodus Verus A.A. (= Augustorum = van de keizers)³³. Dit moge getuigen de bekende marmeren zuil (die

28 Arend van Buchell, *Diarium*. Uitgegeven door dr. G. Brom en dr. L. A. van Langeraad. Amsterdam 1907, 87-88 (a^o 1583) en 241 (a^o 1590).

29 Matthijs van der Houve, *Hantvest of Charre Chronyck*... Eerste deel, Tweede editie, ... In 'sGravenhage 1645, 86-87. De eerste druk is van 1636-1638.

30 Zie afbeelding 3; Van Loon, *i.a.p.*, fol. 171-172.

31 Ik citeer een moderne uitgave er van. Bij tekstvergelijking is gebleken dat de citaten ongewijzigd zijn behouden. Men zie dus *Holland in vroeger tijd. 18e eeuwse beschrijvingen van steden en dorpen in Noord- en Zuid-Holland*. Bewerkt door C. Postma. III. 's-Gravenzande 1963 (Bewerking van: *Heidelaaagse Historie of Tegenwoordige Staat van alle Volkeren*, XVIe deel. Amsterdam 1746), 457; 499.

32 P. Opmeer, *Historia Martyrum Batavicornum*. Coloniae 1625, 43; 'mille circiter passus a Delphis celebri Batavorum oppido'.

ik houd voor de grensmaal van een akker), welke niet ver daarvandaan een aantal jaren geleden uitgegraven is, toen zij de paarden tegenhield, die een ploeg trokken welke te diep in het braakliggend terrein was gedreven³⁴. Hierna deelt Opmeer de inscriptie mee, zoals hij die kende, de inscriptie dus die Persijn had laten maken naar het voorbeeld. Door zijn afwijking van de tot heden bekende teksten³⁵, is dit gegeven van Opmeer van belang om te weten hoe de geleerde president van het Hof te Utrecht de enigszins geschonden letters van het origineel oploste.

Het is duidelijk dat Opmeer noch de mededeling van Heda noch die van Pighius-Smetius kende. Daarentegen komt zijn bericht wel een beetje overeen met dat van Junius, die ook weet dat de steen gevonden werd bij het omzetten van een braakliggend stuk grond³⁶. Maar Opmeer of zijn zegsman houdt de marmeren zuil voor de originele en hij weet niets van een nauwkeurige tijdsbepaling, zoals Junius die heeft. Bovendien geeft hij een geheel eigen interpretatie van de vondst. Junius was toch wel beter ingelicht.

Dit onnauwkeurige bericht van Opmeer is na hem een min of meer eigen leven gaan leiden. Zo vond bv. in 1656 Jacobus de la Torre, toen apostolisch vicaris van de zgn. 'Hollandse Missie' der katholieken³⁷, het gewenst zijn uitvoerige *Relatio* of verslag aan de paus betreffende de toestand van het katholicisme op te smukken met het verhaal van de marmeren mijlpaal met inscriptie en al; hij zegt er bij dat Opmeer in deze zijn zegsman is. Het lijkt ons een nauwelijks nodig te stellen vraag of men in Rome hierin wel geïnteresseerd was.

Eveneens vindt men het verhaal, met of zonder verwijzing naar Opmeer, bij de ijverige kerkgeschiedschrijver Hugo Franciscus van Heussen (1654-1719). Hij vervaardigde in het Latijn een grote *Geschiedenis der bisdommen van de Verenigde Nederlanden*, welke in het Nederlands vertaald werd. Ook zette zijn onvermoeibare pen een boekwerk in vele delen op papier, waarin een deel *Oudheden en Gestichten van Delft en Delfland, mitsgaders van 's-Gravenhage* . . . dat te Leiden in 1720 verscheen³⁸. Zowel in dit laatste werk als in beide andere vindt men hetzelfde. Maar wat was het gevolg? Omdat het verhaal van Opmeer letterlijk werd vertaald, zelfs met de term 'onlangs' of 'een aantal jaren geleden', kon men denken dat de marmeren mijlpaal kort vóór 1720 werd gevonden. Zó althans dacht Huizinga³⁹.

33 Marcus Aurelius, geb. 121 n.C., was keizer van 161 tot 180. Hij is bekend door zijn grote belangstelling voor de filosofie; hij schreef zelf in het Grieks, de taal der toenmalige intelligentsia, een boek *Overpeinzingen*. Oorspronkelijk heette hij Marcus Annus Verus. Na de aanvaarding van het keizerschap bewerkte hij zo spoedig mogelijk dat de Senaat zijn adoptiefbroer Lucius Verus tot 'augustus' of mederegent benoemde. Laatstgenoemde streed in het Oosten en overleed in 169. Beide vorsten zijn nooit in ons land geweest.

34 Opmeer, *l.a.p.*, 'dum vomere altius novali impresso arantes equos remoratur'.

35 Zie Byvanck, *l.a.p.*

36 Junius, *l.a.p.*, 308: 'lapis inventus est, dum novale aratro proscinditur erutus'.

37 Na het teniet-gaan - ten gevolge van de opstand - der in 1559 mede in de Noordelijke Nederlanden opgerichte bisdommen, werd het gebied van het aartsbisdom Utrecht, dat Zeeland en alles ten noorden van de grote rivieren omvatte, sinds 1581 door Rome beschouwd als missiegebied. Deze toestand duurde voort totdat in 1853 de bisdommen, met een beroep op de in de Grondwet neergelegde vrijheid van godsdienstuitoefening, hersteld werden. Aan het hoofd werd gesteld een apostolisch vicaris. Deze trad op als plaatsvervanger van de paus - daarvandaan de naam - en was derhalve aan deze verantwoording schuldig, alsmede aan de 'Congregatio de Propaganda Fide', d.w.z. het kardinaalcollege dat in eerste aanleg de zorg voor de missiegebieden heeft.

38 Aldaar, 243.

39 Huizinga, *l.a.p.*, 13, nt. 3.

Men is na het lezen van het bovenstaande misschien geneigd te zeggen dat het voor de geschiedenis van het klooster Sion zelf toch allemaal niet zo belangrijk is. Wij geloven dat men zich dan vergist. De vraag valt immers te stellen hoe de kloosterlingen er toe kwamen de zware paal naar hun klooster-terrein te halen.

Op deze vraag kan geantwoord worden dat zij klaarblijkelijk toch wel enige belangstelling hadden voor de zaken der Oudheid, een belangstelling zoals iedere ontwikkelde rond en na 1500 voor deze dingen had, zonder dat men zulke mensen nu direct echte humanisten zou moeten noemen. Wanneer zij niet trots op hun bezit waren geweest, zouden zij er niet op hebben gestaan een ander exemplaar van mr. Hippolytus Persijn terug te ontvangen. Junius kijkt dus wel te erg op hen neer uit de hoogte van zijn kunde en kennis.

En ten laatste: bestonden er bijzondere betrekkingen tussen Persijn en Sion? Wij weten het niet, maar denken wel dat zulks inderdaad het geval was. Waarom anders die ruil? Of was het verkoop van het origineel aan een vreemde? Ook dit is natuurlijk niet helemaal uit te sluiten.

De Romeinse mijlpaal is dus op de eerste plaats van het allergrootste belang voor onze kennis omtrent het verblijf der Romeinen in ons land. Doordat hij bovendien in een zeer los, ja toevallig verband met het klooster Sion, dus met Rijswijk, heeft gestaan, heeft zij ons ook nog iets over de conventualen en hun interesse-sfeer kunnen vertellen. Hetgeen ons alleen maar een 'gelukkig' kan ontlokken.

Het kerkelijk zegel van de Hervormde gemeente van Gouda¹

W. Veerman

Het zegel 'vergunt u een blik te slaan in het godsdienstig en maatschappelijk leven, in tijden van oorlog en in dagen van vrede...'²

Dat een kerkelijk zegel tot in de 17e eeuw in authentieke waarde op het door zijn stempel of afdruk gewaarmerkte stuk gelijk stond met het door een burgerlijke gemeente gebruikte zegelstempel met het stadswapen, of dat van particulieren met hun familiewapen, zal niet iedereen beseffen. Vaak zal men de afbeelding op briefhoofden, enveloppen, kerkkrantjes, etc. niet eens als het officieel kerkelijk zegel herkennen, maar als een vignet 'zonder meer' beschouwen. In de praktijk heeft het ook vaak deze functie gekregen. De betekenis en de symbolische waarde van de afbeelding is dan in de meeste gevallen in de vergetelheid geraakt of niet meer te achterhalen. Mag dit enerzijds betreurenswaardig zijn, anderzijds is door het fungeren als vignet, het zegel als afbeelding niet verloren gegaan. Het heeft daardoor de zinnvolle functie van herkenningsteken behouden.

Al vroeg in de geschiedenis der Hervorming is er sprake van het gebruik van kerkelijke zegels. Bij de in 1574 en 1578 te Dordrecht gehouden Synoden werd al het gebruik van een kerkelijk zegel voor elke gemeente en classis noodzakelijk geacht. En in de vele volgende synodale en classicale vergaderingen kwam het gebruik en misbruik van het kerkelijk zegel regelmatig aan de orde. Van de vele zegels uit de beginperiode der Hervorming zullen er ontelbare niet meer in gebruik zijn of zelfs verloren geraakt bij de desbetreffende plaatselijke gemeenten. Wat nog over is en gelukkig ook wat er nieuw bijkomt, berust met minstens één afbeelding in de zegelverzameling van de Archiefdienst van de Nederlandse Hervormde Kerk te 's-Gravenhage. In deze uit honderden stuks bestaande verzameling bevinden zich slechts enkele tientallen zegelafbeeldingen uit de beginperiode der Hervorming. Een daarvan is het zegel der Hervormde gemeente van Gouda³.

Oudste zegel

In de vroege morgen van de 21e juni 1572 veroverde jonkheer Van Swieten de stad Gouda voor de Prins van Oranje. Een maand later kregen de Hervormingsgezinden de O.L. Vrouwekapel aan de Nieuwehaven door het stadsbestuur toegewezen voor het houden van hun erediensten. Niet lang daarna was de situatie al zodanig gewijzigd op kerkelijk gebied, dat op 8 februari 1573 de aan St. Jan gewijde parochiekerk in gebruik werd genomen door de Hervormden⁴, die zich al spoedig in een Hervormde gemeente organiseerden. In juni 1574 nam men deel aan de eerste Synode, welke in Dordrecht gehouden werd. De kerkeraad schreef, dat *tot opbouw der kercken Christy* de predikant Jan Hendrickzen de vergadering bij zou wonen⁵. Op deze brief en op nog een andere, die in het oud Synodaal archief bewaard worden, vinden we de tot op heden oudst bekende afdruk van een zegelstempel der Hervormde gemeente van Gouda. Het blijkt echter een geheel ander zegelbeeld te zijn, dan het huidige dat nog als stempel en vignet in gebruik is. Op beide 16e-eeuwse brieven is het zegel afgedrukt op een papiertje,

- 1 Met vriendelijke dank aan de archivaris der Nederlandse Hervormde Kerk, dr. J. P. van Dooren en de landelijk consulent voor de archieven der Hervormde gemeenten, de heer J. G. J. van Booma, voor de indertijd door hen verleende medewerking.
- 2 Roever Az., mr. N. de; *Het verzamelen van zegels. Handboek...* enz. Leiden z.j. (1883).
- 3 Woldendorp, dr. J. J.; 'Kerkzegels', in: *Hoe vindt ik mijn voorouders in de Nederlandse archieven?* Amsterdam 1961.
- 4 Veerman, W.; 'De ontwikkeling van het kerkelijk leven in Gouda', in: *Gouda zeven eeuwen stad*. Gouda 1972.
- 5 Janssen, H. Q.; *Inventaris van het Oud Synodaal Archief*. 1878. Inv. nr. 3, fol. 167.

Abt. 1 Reconstructie van het oudste zegel der Hervormde gemeente van Gouda. Tekening door de auteur.

dat met was is vastgehecht aan de brief. Vermoedelijk is door de druk op de zachte was bij de verzending of wellicht de persende werking der huidige berging in een band met honderden andere brieven, de afdruk wat geplet. Toch bleven voldoende elementen zichtbaar die een reconstructie mogelijk maakten (zie afbeelding 1). De ronde 2,5 à 3 cm grote zegelafdruk vertoont aan de bovenzijde een zon in de vorm van een gezicht, geplaatst tussen twee wolken. Uit de geopende mond komen stralen, welke een uit een graspol omhooggroeiende gouds(?)bloem bestralen. Al vanaf de middeleeuwen zijn voorbeelden bekend waarbij als symbool voor God, die de Waarheid is, een zon wordt toegepast⁶. In dit geval zal met de zon God de Vader bedoeld zijn, die met zijn adem/woord de Goudse kerkelijke gemeente (= goudsbloem) doet groeien.

Het randschrift is in beide bewaard gebleven afdrucken erg onduidelijk, zodat niet ingestaan kan worden voor de juistheid van de tekst in de reconstructie. Met enige moeite kwam deze tekst als de meest waarschijnlijke naar voren: QUE . SURSUM . SUNT . SAPIT . Vrij vertaald betekent het 'ontvang met het hart en spreek uit met de tong'.

Tot op heden zijn echter nog geen andere en betere afdrucken gevonden van dit zegel. Vermoedelijk is het gebruikte zegelstempel in 1618/1619, nadat bij de te Dordrecht gehouden Nationale Synode de Remonstranten werden veroordeeld, door de Goudse Remonstranten bij hun vertrek uit de St. Janskerk met de archieven meegenomen. Bij de tegenwoordige Goudse Remonstranten is dit oude zegel niet bekend, terwijl het oudste deel van hun archief niet bewaard is gebleven.

6 Timmers, prof. dr. J. J. M.; *Christelijke symboliek en iconografie*. Bussum 1974. Par. 405.

Afb. 2 Kerkelijk zegelstempel, uit het 1e kwart der 16e eeuw. Archief Hervormde Gemeente Gouda. Foto auteur.

Afb. 3 Vignet Kerkblad Hervormd Gouda.

Huidige zegel

In 1620 gaven de kerkmeesters blijkens de jaarrekening opdracht tot het vervaardigen van een zegelstempel voor de kerkeraad⁷. Ter vervanging van het verdwenen oude stempel? Het is dit 'nieuwe' stempel dat nog steeds bewaard wordt in het kerkarchief. Aan een uit palmhout gedraaid handvat is een zilveren stempel met een doorsnede van 3,7 cm bevestigd. De beeldzijde is enigszins grof van bewerking, maar geeft toch ook een indruk van vakmanschap bij de vervaardiger, wiens naam helaas onbekend zal blijven door het ontbreken van enig meesterteken of ander merk. Evenmin is de in de rekening vermelde kwitantie bewaard gebleven (zie afb. 2). Het randschrift spreekt voor zichzelf: SIGILLVM ECCLESIE GOVDANE 1579 (Zegel van de Goudse Kerk). Het tegenwoordig als vignet in gebruik zijnde zegel wijkt in het randschrift enigszins af met dat van het bewaard gebleven stempel, dat volgens deskundigen in elk geval van 17e-eeuwse makelij is (zie afb. 3 en 4). Zeer veel problemen geeft het jaartal op het stempel, 1579. Tot voor kort

7 Archief Kerkmeesters der Hervormde Gemeente Gouda. Inv. nr. KM 290, fol. 64^v: *den 7 juni 1620. Over 't maken van een zegel voor de predicanten-camer ofte sengnet 1.13-* Veerman, W.; 'Mo(nu)menten in een monument XIX. 'Het kerkelijk zegel'', in: *Kerkblad voor Hervormd Gouda*. 1975, nr. 15.

Afb. 4 Beeldzijde van het zilveren Goudse zegelstempel (spiegelbeeldig). Foto auteur.

Afb. 5 Detailopname van de beeldzijde van het Goudse zegelstempel met het jaartal 1579 in spiegelbeeld. Foto auteur.

werd namelijk op alle enveloppen en briefpapier het zegel afgebeeld met het jaartal 1575. Dit was onjuist, voor zover men van het stempel uitgaat, duidelijk is daarin het nu ook in het vignet overgenomen jaartal 1579 gegraveerd (afbeelding 5). Waarom? Wel werden in die periode in Classicale vergaderingen besluiten genomen m.b.t. bezegeling van stukken, maar dit had direct niets met de Goudse gemeente te maken. Eerder zou men het jaartal 1572 of 1573 verwachten. Het zal gissen blijven, maar voor de hand ligt, dat men gewoon het jaar van ingebruikneming heeft gehanteerd. Bewezen kan dit echter niet worden, omdat de notulen der kerkeraad van voor 1620 niet bewaard zijn gebleven. Tevens zou het betekenen dat er wellicht nog een stempel is geweest tussen het eerder genoemde oudst bekende en dit zegel.

Er is nog een andere eigenaardigheid. Lang heeft de mening bestaan dat de Hervormde gemeente van Zoetermeer-Zegwaard het Goudse kerkelijk zegel met een kleine wijziging had nagemaakt. Op een attestatie van die gemeente van 7 november 1599, waarvan het randschrift echter onleesbaar is, komt dit zegel reeds voor!⁸ En zoals hiervoor al is vermeld, werd het huidige Goudse zegel waarschijnlijk eerst in 1620 ingevoerd, al kan het evengoed een kopie van een

⁸ Woldendorp, a.w., p. 166. Kist, N. C.; 'De zegels en zinnebeelden der Nederlandsche Hervormde kerken', in: *Kerkhistorisch Archief*, Dl. II, Amsterdam 1859, p. 143.

Afb. 6 Afdrukken van de kerkelijke zegels van de Hervormde gemeente Zoetermeer vóór en na de modernisering van 1947.

ouder zegelstempel zijn uit 1579. De verwarring wordt nog vergroot als men het door Kist in *De Navorscher* gepubliceerde overzicht van kerkzegels er op naleest, want die vermeld bij het Goudse kerkzegel weer het jaartal 1575⁹. Zeker zal de mogelijkheid van menselijke foute interpretatie een rol spelen, anderzijds is het evengoed mogelijk dat de beide zegels toch onafhankelijk van elkaar zijn ontstaan. In elk geval kunnen de archieven van de beide instellingen geen uitsluitsel geven, omdat de notulen uit de betreffende periode verloren zijn gegaan.

Zegelbeeld

Het in een gotische rand afgebeelde motief van twee elkaar vasthoudende handen is een voor zichzelf sprekend, algemeen bekend symbool voor vriendschap en eendracht. In dit geval zal tevens steun aan elkaar door de band van het geloof bedoeld zijn. Het is niet onwaarschijnlijk dat het gebaseerd is op een in 1566 uitgegeven zinneprent met symbolen der geuzen, bedeltas en bedelnap (geuz = bedelaars). Deze prent verscheen naar aanleiding van het aanbieden van het smeekschrift der edelen aan de landvoogdes Margaretha van Parma in dat jaar. Vooral het Zoetermeerse zegel lijkt hierop gebaseerd omdat onder de hand ook een bedelnap hangt.

De drie uit een steel komende goudsbloemen kunnen een aanduiding zijn voor de Heilige Drieëenheid. Ditzelfde geldt ook voor de gotische versiering van drie klaverblaadjes. Het getal drie is ook symbool voor de drie-ene God. In de Griekse wijsbegeerte was het overigens al het zinnebeeld voor de volmaaktheid¹⁰. Voornamelijk zal de goudsbloem echter bedoeld zijn als aanduiding voor de stad Gouda. Op zich was het gebruik van deze bloem als aanduiding daarvoor in de 17e eeuw niet ongewoon. Dit blijkt uit aantekeningen in het Kamerboek van de magistraat. Daarin vindt men genoteerd dat de schout, ambachtsbewaarders en kerkmeesters van de dorpen Alphen en Oudshoorn in 1624 het Goudse stadsbestuur verzochten een gebrandschilderd raam in hun dorpskerk te Alphen te doen plaatsen. De magistraat was daartoe bereid, mits een Gouds glazenier het raam zou mogen maken en in de voorstelling, naast de Hollandse leeuw en het stadswapen ook een bloempot met goudsbloemen opgenomen werd¹¹.

9 Kist, *a.w.*, Dl. I, p. 472 en Dl. III, p. 149. Amsterdam, resp. 1857 en 1862. *De Navorscher*. Dl. VII. 1857, p. 342.

10 Timmers, *a.w.*, handen: par. 410, drieëenheid: p. 23 v/m 28 en par. 619.

11 Geselschap, mr. J. E. J.; *Inventaris van het oud-archief van Gouda*. Gouda 1965. Inv. nr. 95, fol. 66^v, 69^v en 75.; 23 oktober 1624. *Gesprooken mit Edmont Janss. glaesmaecker, nopende 't glas dat de stad schenct aen dse van Alphen. Hij saldt maecken voor tsesitsch gulden. En moet boven stellen de Hollandse leeuw, 't wapen maecken mit een schildt mit een doorne croon daeromme ende inde blompot setten gouds-blommen.*

Afb. 7. Afdrukken van kerkelijke zegels met als zegelbeeld elkaar vasthoudende handen.

Afb. 8. Afdruk van een in de 19e eeuw te Leiden gevonden koperen zegelstempeltje.

Naast deze vorm van 'vlagvertoon' zijn er uiteraard meer toepassingen geweest. Zo was er al in de 15e eeuw een rederijderskamer 'De Goudsbloem' die in zijn blazoen o.a. drie uit een graspol opkomende goudsbloemen voerde!¹²

De 'elkaar vasthoudende handen', een veelgebruikt motief!

Naast het Goudse kerkelijk zegel hebben ook andere Hervormde gemeenten de elkaar vasthoudende handen als zegelmotief aangenomen. De eerder genoemde gemeente Zoetermeer heeft in 1947 een nieuw zegel in gebruik genomen, waarvan de afbeelding gebaseerd is op de oude. Voor de betekenis van de bedelnap kan verwezen worden naar het eerder vermelde daarover, daarnaast heeft men het afgebeeld ter herinnering aan de watergeuzen, die tijdens het beleg van Leiden in de vaart bij de kerk lagen (afbeelding 6)¹³. De Hervormde gemeente te Maastricht heeft een ovaal zegel, waarin de handen, die een soort palmtak omvatten, met beide zijden uit de wolken komen. Soortgelijke afbeeldingen, maar dan zonder palmtak, zijn te vinden op de zegels van de Evangelische gemeenten Kranenburg en Euskirchen in Duitsland. Eveneens in Duitsland ligt

12 Wjingaarden, C. J. de Lange van; *Geschiedenis en beschrijving der stad van der Goude* . . . enz, bewerkt en vermeerderd door J. N. Scheltema. Gouda 1879. p. 95 e.v.

13 Woldendorp, a.w., p. 166. Zegelcollectie in het archief der Nederlandse Hervormde Kerk. Attestatie van 22 april 1949 in de collectie van de auteur.

Afb. 9 Handelsmerk van de Dordtse twijnder Nicholas Staphorst. Reproductie gemeentelijke archiefdienst Dordrecht.

de gemeente Bocholt, die op haar zegel alleen de handen te zien geeft. Een heel sprekend zegel is dat van de Gereformeerde kerk van Djakarta (Kwitang) (zie de zegels bij afbeelding 7)¹⁴.

Uiteraard werd het symbool van de elkaar vasthoudende handen niet alleen kerkelijk gebruikt. Uit de vele voorbeelden wil ik er twee vanwege de curiositeit noemen. Te Leiden werd in 1859 bij grondwerkzaamheden in 'De groote ruïne' een koperen zegelstempel gevonden. Het zegelbeeld bleek te bestaan uit twee elkaar vasthoudende handen, die een gouds(?)bloem vasthouden (zie afb. 8)¹⁵. Tot op heden is onbekend van wie dit zegel is geweest en of het een Gouds, kerkelijk (?), zegelstempel is, zoals wel wordt verondersteld.

Wellicht geeft een handelsmerk uit 1697, van de naar Engeland goederen exporterende twinhandelaar Nicholas Staphorst uit Dordrecht het treffendst weer, wat de intentie van de elkaar vasthoudende handen was en is (zie afb. 9)¹⁶; MUTUALL FRIENDSHIP, wederkerige vriendschap . . . in alle tijden, tussen alle mensen en alle volken. Toen, nu en in de eeuwigheid . . .

- 14 Al deze zegels komen voor in de zegelcollectie van de Nederlandse Hervormde Kerk.
- 15 Idem fiche nr. 531. Uit het fiche is niet op te maken waar het stempel zich tegenwoordig bevindt, wat de 'Groote Ruïne' is en uit welke tijd het stempel dateert.
- 16 Gemeentelijke archiefdienst Dordrecht. Gildenarchieven; Confrerie der twijnders. Inv. nr. 1083, fol. 7.

Boekennieuws

Wassenaarse monumenten

Robert van Lit, *Wassenaarse oudheden*. Nieuwkoop 1978. Uitgeverij Heuff. f 47,50.

Robert van Lit is niet de eerste tekenaar, die zelf de historische verhalen bij zijn tekeningen schrijft en dat nog voortreffelijk doet ook. Hij heeft een fameuze voorganger gehad in de in 1972 overleden Volkskrant-tekenaar Jan Bouman, wiens tekeningen en beschrijvingen van kleine, vaak verscholen monumenten in verschillende bundels gepubliceerd werden onder de titel *Het merckwaerdigste meyn bekent*.

Het werk van Van Lit doet me enigszins aan dat van Bouman denken. Beider tekeningen zijn onopgesmukt en nauwkeurig. Beiden ook geven blijk van een uitgebreide kennis van de geschiedenis van hun onderwerpen. En daar treedt meteen ook het verschil naar voren. Jan Bouman gaf in een kort bestek een ongelooflijke hoeveelheid wetenswaardigheden, maar Robert van Lit schrijft bij elke tekening een gedegen artikel, waarin hij sober de bouw- en eigendoms-geschiedenis behandelt. Hij doet dit niet op basis van de bestaande literatuur, maar heeft lange tijd heen en weer gependeld tussen de Academie van Beeldende Kunsten in Den Haag, waar hij studeerde en het Algemeen Rijksarchief, waar hij stapels transportregisters doornam om precies uit te zoeken wie de eigenaars waren geweest van de gebouwen, die hij tekende. Van een groot deel van de 62 gebouwen in dit boek was de geschiedenis onbekend. Gelukkig heeft hij het woord oudheden in zijn titel ruim geïnterpreteerd en ook heel karakteristieke huizen uit een wat meer recent verleden getekend en beschreven. Bij voorbeeld het landhuis Ivice uit 1912. Dit huis is een kopie van het Zweedse koninklijke buitenverblijf L'Hermitage. Van Lit nam geen genoegen met de gangbare verklaring dat de bouwheer voor deze vorm had gekozen, omdat hij zijn Zweedse echtgenote een genoegen wilde doen. Hij zocht na hoe die echtgenote dan wel heette en ontdekte dat haar meisjesnaam Van Zweden was. . . .

Van Lit beperkt zich niet tot een chronologische opsomming van eigenaars. Gelukkig. In zijn pagina's lange en zeer preciese verhaal over Backershagen schrijft hij niet alleen dat dit huis enkele jaren nadat in 1962 R. Zwolsman er eigenaar van was geworden, afbrandde. Hij noemt terloops ook alle andere gebouwen uit Zwolsmans bezit die voor en na in vlammen opgingen. De

meeste (pen)tekeningen tonen exterieurs, maar in de teksten wordt ook menig interessant interieur beschreven. Soms leidt dit tot fraaie tekeningen zoals die van de 18-eeuwse eikenhouten roccotrap in het verder geheel opnieuw opgetrokken 'De Wilde Zee'. Ook restauraties worden uitvoerig beschreven, gelukkig altijd met vermelding van architecten en opdrachtgevers.

Er is nog veel meer goeds te zeggen over dit monumentale monumentenboek. De rustige opzet en daarmee corresponderende vormgeving, het direct innemende stofomslag en de goede druk zullen zeker ook bijdragen tot het succes dat een boek als dit verdient.

Minstens zo belangrijk is dat dit boek tot in lengte van jaren een belangrijk naslagwerk kan blijven voor de geschiedenis van Wassenaar, dankzij het uitgebreide en voorzover ik heb kunnen nagaan ook nauwkeurige register. Op kortere termijn is het een plezierige en voor ieder toegankelijke inventarisatie van het Wassenaars monumentenbezit. Hopelijk draagt het ook bij tot het behoud daarvan.

C. H. Slechte

Amsterdams straatnamen

J. A. Wiersma, *De naam van onze straat*. 2e, aangevulde druk. Amsterdam, Stadsdrukkerij, 1978. f 26,50.

In een artikel in het *Jaarboek Die Haghe* van 1977 dat – volkomen toevallig – vrijwel dezelfde titel draagt als het hier te bespreken boek, ben ik ingegaan op de problemen rond de straatnaamgeving in een grote stad. In dit geval Den Haag. Straatnamen zijn er niet, omdat 'het besteeje nu eenmaal een naam moet hebben' of ter meerdere eer en glorie van kunstenaars en bestuurders en evenmin om de namen van oude boerderijen en buitenplaatsen, die voor nieuwbouw moesten wijken, voor het nageslacht te bewaren. De eerste en mijns inziens belangrijkste functie van de straatnaam is de vindbaarheid van de bewoners, voor familieleden en vrienden maar óók voor post en brandweer. Binnen de straat heeft het huisnummer dezelfde functie. Het vaststellen van straatnamen is daarom niet iets dat zomaar even gedaan wordt. In de meeste gemeenten functioneert een straatnaamcommissie, al dan niet gesteund door een voorbereidings- of subcommissie. Deze commissie adviseert de gemeen-

teraad, opdat namen worden gegeven die een buurt of wijk duidelijk herkenbaar maken en bovendien ook uit historisch en technisch oogpunt juist zijn. Dit is, en ik weet dat uit eigen ervaring, boeiender en vooral ook moeilijker werk dan velen denken. Vooral in grote steden dreigt voortdurend de uitputting van de voorraad bruikbare namen. Of men nu met voorvoegsels als toponiemen, persoons-, dieren- en zaaknamen werkt of met achtervoegsels als -stede, -hof, en -gaarde, het is een absolute eis dat verarring voorkomen wordt. Om een eenvoudig voorbeeld te geven: zijn de namen van vogels in een bepaalde wijk gebruikt, dan kan men dat elders niet meer doen, ook al zijn er nog enkele tientallen over. Een andere voorwaarde is dat iedereen, maar zeker de bewoners van een wijk, de daar gegeven namen moet kunnen uitspreken en schrijven en dat men bovendien en dat geldt vooral bij het vernoemen van personen, moet weten wie of wat iemand was. Immers hoe kan de brandweer of de familie van buiten in een grote stad een adres vinden als men niet weet of Jan Leliman in een architecten- of in een bestuurderswijk thuishoort?! Tenslotte moet de kans op verbastering zo klein mogelijk gehouden worden. Een navrant voorbeeld is de Haagse Neherkade, waar de Gemeentelijke Sociale Dienst gevestigd is en die nu door velen "negerkade" genoemd wordt!!

En zo kom ik langzaam, maar toch zeker bij het boek van de Amsterdamse secretaris van de Straatnaamcommissie J. A. Wiersma. Dit boek geeft een verklaring van alle Amsterdamse straatnamen en waar nodig en mogelijk ook een korte geschiedenis van straten of grachten. Bovendien vermeldt het de raadsbesluiten, waarbij de straatnamen zijn vastgesteld.

Dit boek is natuurlijk zeer welkom bij ieder die op welke manier dan ook in de geschiedenis van Amsterdam geïnteresseerd is. Het vertelt wie Hemony was en hoe de Herengracht aan zijn naam gekomen is. Het verklaart vele vergeten toponiemen en oude in de volksmond ontstane straatnamen. Kortom een boek om eerst in te lezen en daarna als naslagwerk bij de hand te houden.

Geen wonder dat na een half jaar de hele oplage uitverkocht was. Maar het nut en de bruikbaarheid ervan gaan verder dan de historische en heemkundige belangstelling van de Amsterdammer. Het geeft een duidelijk inzicht in het gebruik van straatnamen tot de dag van vandaag en kan daardoor helpen bij het zoeken

naar de namen voor straks. Het maakt duidelijk welke categorieën namen niet meer bruikbaar zijn en welke namen tot verarring aanleiding kunnen geven. Daarom alleen al is het een nuttig instrument voor degenen, die in Amsterdam de straatnamen vaststellen.

Een overzichtelijk, fijn gedrukt en mooi geïllustreerd boek is het ook. De prijs van f 26,50 voor 241 pagina's over twee kolommen gedrukte en logisch opgebouwde informatie is bepaald vriendelijk.

Is er dan geen kritiek? Toch wel. In de inleiding had ik graag meer gelezen over de beslist ook in Amsterdam bestaande problemen rond de straatnaamgeving. Is de voorraad bruikbare namen daar nog niet uitgeput? Zo ja, welke oplossingen worden daarvoor gezocht? Wordt of is overwogen om met richtingaangevende achtervoegsels te gaan werken of de achtervoegsels helemaal los te laten, zoals naar ik meen in Amstelveen is gebeurd?

Wordt de Amsterdamse straatnaamcommissie geconfronteerd met stedenbouwkundigen, die vragen bij het geven van straatnamen rekening te houden met hun manier van bouwen? Wat gebeurde en gebeurt er met controversiële namen? Wat voor mensen hebben zitting in de straatnaamcommissie? En zo zijn er meer zaken die, als ze in een uitvoeriger inleiding aan de orde waren gesteld, de bruikbaarheid van dit boek ook buiten Amsterdam hadden vergroot. Bovendien had een dergelijke toelichting veel mensen kunnen verzoenen met de in hun ogen dwaze naam, die hun straat heeft gekregen. De literatuur over de straatnaamgeving is niet overdadig en met enkele tientallen pagina's meer had dit boek een belangrijkere uitbreiding daarvan kunnen betekenen dan het nu is. De lexicografische taak die de samensteller zich gesteld heeft, had daaronder niet hoeven lijden.

Ondanks deze kritiek is de *Naam van onze straat* een belangrijk boek, de investering in geld, tijd en energie meer dan waard en een aansporing voor andere gemeenten om dit voorbeeld te volgen, maar dan wel graag met een uitgebreidere inleiding over de praktijk en de problemen rond de straatnaamgeving.

Tenslotte zou deze bespreking onvolledig zijn als niet vermeld werd, zoals Wiersma ook doet, dat veel van het speurwerk naar de herkomst en betekenis van de straatnamen gedaan is door oud-wethouder B. Ram.

C. H. Slechte

Abdijkerk Loosduinen

Zeven en een halve eeuw abdijkerk Loosduinen.

Uitgave: kerkvoogdij wijkgemeente abdijkerk - Loosduinen.

Tegen een decor van nieuwbouwflats en één-gezinswoningen staat Loosduinens oudste en belangrijkste monument: de abdijkerk, die vóór de laatste grote restauratie nog gewoon 'dorpkerk' heette. Over deze kerk is eind 1978 een 100 pagina's tellend en geïllustreerd boekje verschenen met bijdragen van ds. W. E. den Hertog, de organist V. H. Hildebrandt, de ouderling-kerkvoogd J. Hartman en de restauratie-architect Ph. J. W. C. Bolt.

De abdijkerk is het enige overblijfsel van een Cisterciënsvrouwenklooster dat omstreeks 1230 door graaf Floris IV en zijn vrouw Machteld van Brabant op hun eigen landgoed werd gesticht. De eerste bouwfase van de kerk voltrok zich omstreeks 1240, een tweede bouwfase volgde omstreeks 1275. Helaas wordt niet vermeld welke delen in de onderscheiden fasen tot stand zijn gekomen.

Een interessante vergelijking is te trekken met een recentelijk in *Holland* verschenen artikel 'De bouwgeschiedenis van het grafelijk paleis op het Binnenhof', geschreven door E. H. ter Kuile (*Holland* 1978, afl. 6, blz. 313-329). Net als in *Zeven en een halve eeuw abdijkerk Loosduinen* gebeurt, legt hij verband tussen de abdijkerk en het grafelijk paleis op het Binnenhof in Den Haag, die volgens hem ongeveer gelijktijdig gebouwd moeten zijn. Ter Kuile concludeert dat de kerk tussen 1230 en 1234 is gebouwd of in elk geval in aanbouw was, waarmee hij ook het ontstaan van het Binnenhof dateert. Ds. den Hertog geeft echter een wat latere datering van de kerk aan (ca. 1240). Voor de argumenten van beide schrijvers valt iets te zeggen. Wellicht dat de t.z.t. te verschijnen grote publikatie van Den Hertog over de abdijkerk definitief uitsluit geeft over de datering.

Tijdens de 80-jarige oorlog werd het klooster beurtelings door Spaanse troepen en Geuzen volledig verwoest (1573/75). De toren en de muren van de kerk bleven echter gespaard. In 1580 werd het gebouw aan de Hervormden gegeven, die het tot op de dag van vandaag in gebruik hebben. Het verwoeste koor werd niet meer herbouwd. Ter afsluiting werd aan de oostzijde van de kerk een muur opgetrokken. Aan die situatie kwam in 1908 een eind, toen ter uit-

breiding een neo-gotisch transept werd aangebouwd, dat bij de laatste restauratie (1971-1974) weer is afgebroken.

Hoezeer de meningen over het belang van een monument kunnen veranderen, blijkt wel uit een in dit boek geciteerde brief uit 1941, afkomstig van de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg: 'Gezien de slechts betrekkelijke oudheidkundige waarde van het monument evenwel, zou ik U een restauratie willen aanraden waarmede slechts geringe kosten verbonden zullen zijn . . .' In 1969 werd de restauratie al op meer dan 1 miljoen gulden begroot!

Behalve veel interessante informatie over de bouw- en restauratiegeschiedenis van de Loosduinse kerk, bevat het boekje een hoofdstuk over het in 1780/91 door Joachim Reichner gebouwde orgel. Uiterlijk is het een rococo-orgel, maar het 'klankbeeld' is 19de-eeuws. Ook aan de prachtige vroeg-17de-eeuwse preekstoel wordt aandacht besteed. Deze is met het bijbehorende doophek afkomstig uit de Hervormde kerk in Wijdenes in Noord-Holland. Beiden hebben bij de recente restauratie een plaats in de abdijkerk gekregen. Een bespreking van de historische achtergronden van de legende van de gravin van Hennenberg, en een beschrijving van de in de kerk aanwezige grafzerken completeren het boekje.

Liefhebbers van lokale historie zullen hun kennis zeker met deze uitgave kunnen verrijken, al zullen zij euvelen als een slechte brocherie (ondanks mijn gewoontegetrouw 'voorzichtig' lezen, waren van het recensie exemplaar al spoedig diverse bladzijden losgeraakt), en de afwezigheid van paginering en index voor lief moeten nemen.

Zeven en een halve eeuw abdijkerk Loosduinen is voor f 5,- te bestellen bij: J. Hartman, Forellendaal 1022, Den Haag.

W. M. van der Mast

Industriële archeologie

Industriële Archeologie, Eindhoven, 1978.

Uitgegeven als *Janus* 12 door de N.J.B.G., onder redactie van K. de Boer, F. Kossman en H. Weevers.

In verschillende takken van wetenschap is een duidelijke tendens waarneembaar het werkterrein niet meer te beperken tot de bovenlaag van de samenleving. Naast toning, kerk en kunstenaar

doet de arbeider zijn intrede als onderwerp van studie. De sociaal-economische historicus onderwerpt de leef- en werkomstandigheden van de arbeider aan een onderzoek, de architectuur-historicus bestudeert zijn woning en de industriële archeoloog houdt zich bezig met het fabrieksgebouw, waarin hij werkte.

De Nederlandse Jeugdbond ter Bestudering van de Geschiedenis (N.J.B.G.) heeft aan deze ontwikkeling haar bijdrage geleverd door in december 1975 in Amsterdam een congres te houden met als thema 'Industriële Archeologie'. Hoewel onmiddellijk na afloop van het congres werd gedacht aan een uitgave van de teksten van de gehouden lezingen, zag pas in 1978 een eenvoudig uitgevoerd boekwerk het licht, waarmee de redactie hoopt duidelijk te maken 'wat industriële archeologie is en waarom het zo wenselijk is dat meer aandacht wordt besteed aan monumenten van bedrijf en techniek'.

In de in het boek opgenomen artikelen van J. M. Dirkzwager en Klaas de Boer wordt aan de orde gesteld wat industriële archeologie – op zich al een verwarrend stichtende term – nu eigenlijk inhoudt. Voor sommigen is het de studie 'die zich bezighoudt met het onderzoeken, het opmeten en het registreren en in sommige gevallen het behouden van industriële monumenten', dus voornamelijk gericht op onroerende goederen als fabriekshallen. Anderen breiden de definitie uit en vervangen het woord 'monument' door 'getuigen' of 'overblijfselen', waaronder dan ook de roerende goederen (machines) en het schriftelijk materiaal vallen. Ook over het tijdvak, waarop de industriële archeoloog zich moet richten, bestaat verschil van mening. Moet men zich beperken tot de periode vanaf de industriële revolutie of valt bijvoorbeeld ook de prehistorische vuursteenmijn onder de te bestuderen objecten? Over het algemeen is men het er over eens, concludeert Klaas de Boer, dat industriële archeologie een multidisciplinaire studie is, waaraan geografen, historici, economen, architecten etc. hun bijdragen moeten leveren.

Achtergronden van het moderne industrialisatie proces in Nederland in de 19de eeuw worden vervolgens beschreven door Th. van Tijn, terwijl J. M. Bos zich bezighoudt met bedrijf en techniek in Nederland tussen 1600 en 1900. Een apart hoofdstuk wordt gewijd aan fabrieks-architectuur in Nederland, geschreven door W. de Natris.

Het eerste deel van het boek geeft algemene

informatie, het tweede deel omvat drie bijdragen, samengesteld door de afdelingen Breda, Tilburg en Rotterdam van de N.J.B.G., over de industriële ontwikkeling in deze steden. In de bijlagen is ook aangegeven hoe men industriële monumenten en voorwerpen zou kunnen inventariseren.

Het 172 pagina's tellende boek lijkt mij het meest geschikt voor mensen die eens aan dit interessante en belangwekkende onderwerp willen snuffelen. *Industriële Archeologie* is verkrijgbaar door overmaking van f 15,- op giro 510164 t.n.v. uitgever N.J.B.G. onder vermelding van 'Janus 12'.

W. M. van der Mast

Vlaardingen

Historisch Jaarboek Vlaardingen 1977 en 1978; uitgeverij de Draak, Vlaardingen. f 14,90 resp. f 16,50. Leden van de Historische Vereniging Vlaardingen (Westhavenkade 45, tel. 010-347240) ontvangen de boeken op grond van het lidmaatschap, indien men voor 1 april van het jaar lid is.

Blijkens de flaptekst, die in dit geval als folder voor de twee eerste Vlaardingse jaarboeken is gedrukt, staat de schrijfstijl van prof. L. de Jong model voor de stijl van deze boeken. Dezelfde tekst vergelijkt de inhoud van een der artikelen met de tv-serie de Onedin line. Hieruit wordt wel duidelijk wat de redacteur, de gemeentearchivaris Th. Poelstra, en de historische vereniging Vlaardingen voor ogen staat. Wanneer dat in het eerste deel beter uit de verf gekomen is dan in het tweede deel, ligt dat aan de Vlaardingers en anderen die blijkbaar nog niet de wil en het doorzettingsvermogen hebben om artikelen te scheppen. Daartoe werden zij met het eerste deel uitdrukkelijk uitgenodigd. Maar zij lieten het toch weer aan hun archivaris over om het tweede deel bijna geheel voor zijn rekening te nemen. Gelukkig is dat een zeer liquide en batige rekening; we danken er een prachtig brok stads(dorps?) geschiedenis aan (Stad in wording, Vlaardingen 1574-1650). Toch komt het eerste deel dichter bij wat een jaarboek van een plaatselijke historische vereniging zou moeten zijn en in Vlaardingen zeker ook wil zijn: een bundel artikelen over naar tijd en onderwerp verschillende aspecten van de stedelijke geschiedenis. De visreclame van J. H. Speenhoff hoort daar net zo goed bij als de toren van David

van Stolk of het Reedershuys (dit zijn de onderwerpen in het jaarboek 1977). De scala van onderwerpen lijkt onuitputtelijk en de redacteur en uitgever willen er alles aan doen om de serie historische jaarboeken Vlaardingen tot een succes te maken. Laten we hopen, dat de Vlaardingers door te kopen én te schrijven zullen tonen het (door hun gemeentebestuur gesteunde) initiatief waard te zijn.

Tot 1970 had men de Vlaardingen kroniek van drukkerij Van Dooren, waarvan het verdwijnen sterk betreurd werd. Nu krijgt Vlaardingen er zelfs een dubbele kroniek voor terug: Huig H. de Koning verzorgt in de beide jaarboeken de kronieken over 1976 en 1977 en 1926 resp. 1927. Dit zijn bijdragen aan een jaarboek die maar al te vaak als vanzelfsprekend worden beschouwd zonder dat de lezer beseft hoeveel werk zij kosten. Zij bepalen mede de waarde, ook de toekomstige, van de gehele serie.

J. H. Rombach

Algemeen

De Heer J. Decker, postbus 45 te Uden bezit een uitgebreide documentatie over zgn. jodentoponiemen, zoals jodenkerkhof, jodenkrogt, jodenland e.d. Hij verzamelt van al deze stukken land: de kadastrale ligging, de herkomst en zo nodig de betekenis van de naam, of de grond ooit in bezit of pacht van joden is geweest, het gebruik van de grond in heden en verleden, alsmede de bronvermeldingen voor deze gegevens. Ook in Noord- en Zuid-Holland bestaan vele dergelijke jodentoponiemen. De Heer Decker zou gaarne in contact komen met plaatselijke onderzoekers die gegevens over dit onderwerp bezitten.

Westland

Het genootschap Oud Westland kondigt voor 20 december een lezing aan over beeldhouwwerken in het Westland, te houden in De Ark, Rijnstraat 2 te De Lier. De naam van de spreker staat nog niet vast. De jaarvergadering van het genootschap is op 21 februari 1980. De heer L. G. van Rijn, huisarts, spreekt dan over medische problemen rond 1900. Deze vergadering vindt plaats in De Kandelaar, Dijkweg te Naaldwijk.

Castricum

De Werkgroep Oud Castricum heeft het tweede jaarboekje uitgegeven, met als grootste artikel een uitvoerige gedocumenteerde beschrijving van kasteel Kronenburg. De oplage is beperkt, doch resterende exemplaren zijn zolang de voorraad strekt verkrijgbaar voor f 7,50 door storting op giro 1851360 van de werkgroep Oud Castricum. Secretaris is de heer N. A. Kaan, Tormentil 10 te Castricum.

Delft

Tot 15 januari 1980 is in het gebouw van de gemeentelijke archiefdienst (Oude Delft 169) de tentoonstelling "Uw archief, bronnen voor historisch en genealogisch onderzoek" te zien. Getracht wordt zo veel mogelijk te visualiseren wat de dienst doet. Zo is er voor het eerst weer te zien het geheel gerestaureerde handvest waarbij graaf Willem II in 1246 aan een gedeelte van Delft

stadsrechten verleende. Geopend maandags van 13.30-17.00 uur, dinsdag t/m vrijdag 9-17 uur.

Gouda

De geschiedenis van de pijpmakerij te Gouda vanaf haar ontstaan tot heden, met een bijlage van de merken van het Goudse gilde en hun eigenaren. Onder deze titel verschijnt eind december 1979 een voorlopige versie van het handboek over de Goudse pijpenindustrie dat nog wel enkele jaren op zich zal laten wachten. Het is een uitgave van 200 p. met 423 lijntekeningen van merken, met een index op namen en algemene zaken. Alle voorgaande publikaties over merken hebben als uitgangspunt gediend en dit nieuwe, zij het voorlopige, boek mag als het meest complete op dit gebied beschouwd worden. Het is verkrijgbaar door storting op giro 310.40.88 van Pijpenkamer Icon te Amsterdam van f 75,— (geplakte rug) of f 90,— (gebonden). De vermenigvuldiging van het typescript begint begin december.

's-Gravenhage

De afdeling Haagse historie van het gemeentemuseum is tijdelijk gesloten i.v.m. de voorbereiding van de herinrichting van het museum. Begin 1980 zijn nadere mededelingen te verwachten over de heropening van deze afdeling.

Vier eeuwen Haagse Mennisten is de beknopte geschiedenis van de Doopsgezinde gemeente van Den Haag, te boek gesteld door mw. J. F. M. Wentholt. Het geïllustreerde boekje is te bestellen bij de Doopsgezinde Gemeente, Paleisstraat, tel. 070-605711 en kost f 1,50 + porto.

De geschiedkundige vereniging Die Haghe zal in 1980 weer de tweejaarlijkse prijs uitreiken voor een oorspronkelijke, nog niet gepubliceerde studie van tenminste 5000 woorden over een onderwerp dat een duidelijke relatie heeft met de geschiedenis van Den Haag. Deelname staat open voor ieder die zich al dan niet in het kader van een werkkring bezig houdt met historisch onderzoek. Inzendingen moeten anoniem zijn en van een motto voorzien; in een bijgesloten enveloppe met hetzelfde motto moeten naam en adres van de schrijver bekend gemaakt worden. De werkstukken dienen in drievoud getypt te worden

ingezonden aan de secretaris van de jury: Drs. C. H. Slechte, p.a. Gemeentearchief, Loosduinseweg 17, 2571 AA 's-Gravenhage, vóór 1 juli 1980. Op hetzelfde adres kan nadere informatie over Die Haghe Prijs ingewonnen worden.

Rotterdam

In het gemeentearchief is van 15 oktober t/m 4 januari 1980 de tentoonstelling 'Rotterdam getekend' te bezichtigen. Aanleiding tot deze expositie is het verschijnen van een boek onder dezelfde titel, samengesteld door de beheerder van de topografisch-historische atlas P. Ratsma. De ruim 140 tekeningen die in het boek zijn afgebeeld worden geëxposeerd. Openingstijden: ma t/m vr. 10-17 uur, zon- en feestdagen 11-17 uur. Gesloten 25 december en 1 januari.

Mededeling

'Aanwijzingen voor auteurs' kunnen worden aangevraagd bij de redactiesecretaris, Mevr. H. Suurmond-van Leeuwen, Plantsoen 75, 2311 KK Leiden, telefoon (071) 123766.